РД 3138
003054730
COB.SS ■

VLAJKO PALAVESTRA

NARODNA PREDANJA O STAROM STANOVNIŠTVU

SARAJEVO, 1965.

P2 3138

Vlajko Palavestra

NARODNA PREDANJA O STAROM STANOVNIŠTVU U NAŠIM DINARSKIM KRAJEVIMA

Razmatranja, klasifikacije i bibliografija

Sarajevo, 1965.

S a d r ž a j

	Predgovor	3
I	Uvod	
	1. Opšti podaci i karakter predanja	5
	2. Razvoj dosadašnjeg ispitivanja	8
	3. Oblast proučavanja	15
	4. Karakter izvora građe	16
	5. Uputstva za korištenje Indeksa građe	18
II	Razmatranja o realnim osnovama predanja	27
	1. Ime starog stanovništva	27
	2. Pojmovi u vezi s imenom starog stanovništva	46
	3. Motivi i ostalo	57
III	Geografsko-istorijsko istraživanje	88
IV	Zaključak	99
V	Indeks građe	103
VI	Prilozi (Karte I - X, Kratice)	

Stvarana i održavana na tlu za koje je karakteristično ukrštavanje različitih etničkih formacija i žilava vitalnost arhaičnih kulturnih elemenata, južnoslovenska narodna istorijska tradicija, kretala se kroz vrijeme i prostor primajući raznorodne uticaje neistorijskog karaktera, ali je, i pored toga, vijekovima predstavljala jedinu hroniku minulih vremena za mnogobrojne generacije, gotovo sve do danas. Prenošena s koljena na koljeno, od usta do usta, srpskohrvatska narodna predanja su često, zavisno od proticanja vremena i opšteg raspoloženja epohe, kazivana u nadahnuću kao blistava epska transpozicija minulih dana, vršeći pri tome, uvijek, pozitivnu društvenu funkciju koju nije moguće osporiti. Ma koliko da je stvarnost u njima dehistorizovana, zamagljena i izmijenjena djelovanjem različitih elemenata narodne duhovne kulture, poneko zrno istorijske istine se nakon brižljive analize, uvijek može naći.

Postoji čitav niz okolnosti koje su uslovile da se nauka od XIX vijeka naovamo počela zanimati za južnoslovensku narodnu tradiciju. U tim istraživanjima posebno mjesto zauzima srpskohrvatska istorijska tradicija, naročito proučavanje naših epskih narodnih pjesama. Dosadašnji radovi na tom polju značajni po svom broju i vrijedni po ostvarenim rezultatima, bavili su se, uglavnom, onim istorijskim ličnostima i događajima koji su, iz različitih razloga, zauzeli istaknuto mjesto u našoj usmenoj tradiciji, posebno u epskim narodnim pjesmama,

ali su pri tome, gotovo sasvim zanemarili tradicionalna, narodna predanja o samom narodu. Stoga se, opravdano, postavlja pitanje da li se u našoj usmenoj narodnoj tradiciji očuvalo ikakvo sjećanje na starije stanovništvo naših krajeva, šta se danas u narodu priča "o starom svijetu" koji je, nekada, naseljavao ove iste krajeve u kojima mi danas živimo, šta se pamti, šta se o njima kazuje daleko u brdima, u teško pristupačnim krajevima u kojima se uticaj škole, pisane riječi i gradske civilizacije ponajmanje osjeća?

Zadatak ovog rada je da pruži jedan dio odgovora na to pitanje. Sveden na ustanovljavanje, ispitivanje i tumačenje narodnih predanja o starom stanovništvu u našim dinarskim krajevima, na teritoriji sa nesumnjivim arhaičnim kulturnim inventarom, koje predstavlja etničku jezgru i prvobitnu maticu znatnog dijela stanovništva na srpskohrvatskom jezičkom području, treba, istovremeno, da popuni jednu prazninu u našoj nauci koja se bavi proučavanjem narodnog stvaralaštva, na taj način što će popisati i sistematizirati sama predanja i pokušati da im objasni karakter, porijeklo i realne osnove.

I

U V O D

1. Opšti podaci i karakter predanja

Narodna predanja koja su predmet istraživanja u ovom radu predstavljaju specifičnu pojavu u našoj narodnoj tradiciji i zaslužuju da im se prouče i osvijetle one karakteristike koje ih stavljaju u specifičan položaj u okvirima usmenog narodnog stvaralaštva. Ona nisu ni pripovijetke ni legende, iako se u ovim predanjima pojavljuju odredjeni elementi koji ih, u pojedinim slučajevima, povezuju sa jednim ili drugim. Od legende i pravih narodnih pripovjedaka ova se predanja razlikuju po formi i sadržaju; ona su nastala na nešto drukčijoj osnovi, a i funkcija im je, u početku, vjerovatno bila drukčija. Dok je, po riječima R. Christiansena, "priroda pripovijetke mašta, dotle se legende pričaju i primaju kao nešto što se stvarno dogodilo i zasnivaju se na narodnim vjerovanjima." 1/ U narodnoj predanjima o nekadašnjem stanovništvu naših dinarskih krajeva mi ćemo naići i na primjere koji u sebi spajaju oba kriterija o kojima govori Christiansen 2/, ali se, za ogromnu većinu predanja, može reći da kazuju odredjeno znanje uplivisano narodnim vjerovanjima. Upravo u tome što kazuju odredjeno znanje, zasnovano na empiriji, ova su predanja vanredno interesantna za višestruka istraživanja izvora i tokova narodnog stvaralaštva. Za kazivanje ovih predanja nije potreban nikakav specijalan interpretatorski talenat, koji je neophodan u duljim vidovima narodnog umjetničkog izražavanja. Ova predanja je, na osnovu tudjeg kazivanja,

mogao prenositi svako, jer su kratka i jednostavna. Pošto su kroz dugi niz godina, takoreći i vijekovima, našem narodu zamjenjivala pisanu istoriju, prosta, jednostavna kazivanja o starom, ranijem stanovništvu nekog područja, lišena - u najvećem broju slučajeva - intervencija i dopuna umjetnički nastrojenih pojedinaca, - ona su prenošena s koljena na koljeno kao dio poznavanja svijeta oko sebe, poput prenošenja iskustva o obradi zemlje i drugih praktičnih, za život neophodnih znanja. Ta kazivanja su, po mom shvatanju, u početku bila sastavni dio odredjenog kruga pojmova i egzistirala su izvan domena narodnog umjetničkog stvaralaštva, izvan usmene umjetničke prakse. Medjutim, pošto su živjela u sredini koja je bila prožeta odredjenim tradicionalnim predstavama, shvatanjima, običajnom praksom i odredjenim narodnim vjerovanjima, jasno je da su se morala dalje razvijati samo pod uticajem one sredine u kojoj su egzistirala i u kojoj su prenošena s koljena na koljeno. Kada se, u toku proticanja vremena, u odredjenoj kulturnoj sredini kazuju odredjena empirijom stečena znanja, jasno je da će se ona postepeno dehistorizovati i to upravo pod uticajem kulturnih tradicija te sredine. Tada se u njih unose tradicionalni motivi, refleksi narodnih vjerovanja i drugi folklorni elementi. Vremenskim udaljavanjem od istorijske pojave i same stvarnosti, faktografija narodne istorijske tradicije je sve više pod uticajem narodnih vjerovanja, običaja i maštovitog fabuliranja umjetnika-kazivača, pri čemu su takva "pričanja svake zemlje usko vezana sa izvjesnim nacionalnim vrstama narodnih vjerovanja"[3/]. Ovom konstatacijom bi bila učinjena dopuna Novakovićevog zaključka o karakteru narodne istorijske tradicije koji kaže: "... narodna istorijska tradicija

je izvor uvek karakterističan, uvek ostanak ili predaja nekadašnjega narodnog mišljenja o dogadjaju, ali ... u njemu retko kad odbleskuje objektivna slika vremena ili dogadjaja, s kojom bi kritični istorik mogao biti zadovoljan".4/

U stručnoj literaturi o narodnom usmenom proznom stvaralaštvu pojavilo se nekoliko predloga o nazivu ovakve vrste usmene narodne tradicije; posebno se, ovdje osvrćem na termin koji je predložio von Sydow: memorates i fabulates. Dok su, po Sydowu, memorates "priče o stvarnim iskustvima iz prve ili druge ruke i skoro uvijek u vezi sa nekim predjelom, mjestom ili ličnošću, fabulates su migracione priče, u kojima se javlja odredjeni siže. Fabulates bi bile one priče koje se nalaze na širem području, internacionalnom i koje prelaze iz jedne zemlje u drugu, od jednog naroda drugom".5/ Kako u našim dinarskim pričanjima o starom stanovništvu nalazimo elemenata koji ih deklarišu kao "memorates", pored elemenata koji bi ih, po ovom kriteriju, uvrštavali u grupu "fabulates", za sada ću izostaviti terminološko precizirانje i prihvatiti zaključak da su narodna predanja o starom stanovništvu o kojima je riječ, proizvod odredjenih narodnih znanja, stečenih iskustvom, da su, tokom vremena, u nedostatku pisane riječi, imala veoma izraženu društvenu funkciju, da su se razvijale na tlu specifičnih nacionalnih i širih internacionalnih kulturnih i folklornih tradicija i predstava, da održavaju dehistorizovanu i transponovanu prošlost i da su u vrijeme kada su ih razni sakupljači gradje počeli bilježiti, dostigla posljednju razvojnu stepenicu, pošto ih, kao i mnoge druge arhaične pojave u narodnom životu, postepeno zamjenjuju nova saznanja,

[library stamp]

uslovljena na prvom mjestu višim stepenom školskog obrazovanja i drugim aspektima života na selu u prvoj polovini XX vijeka.

2. Razvoj dosadašnjeg proučavanja

Osim neznatnog broja usputnih, nesistematskih zabilježaka sve do pojave serije "Naselja i porijeklo stanovništva, Srpski etnografski zbornik SKK" 1902. godine, fundus autentične gradje predanja o starom stanovništvu u dinarskoj oblasti bio je gotovo beznačajan. Široko zasnovana i cjelishodno usmjerena - iako u osnovi prvenstveno antropogeografskog karaktera - akcija je pokazala dobre rezultate u proučavanju etnologije kod nas, a posebno je zaslužna za fiksiranje predanja o porijeklu pojedinih rodova. Bilježeći ta predanja, vodjeni dobro postavljenim uputstvima mnogobrojni saradnici serije za sakupljanje gradje i bilježeći predanja o starom stanovništvu, zabilježili su ogroman broj podataka koji, u stvari, čine osnovu ovog rada.

Medjutim, proučavanje predanja o starom stanovništvu u dinarskoj oblasti naseljenoj Srbima, Hrvatima i muslimanima nije se razvijalo u skladu sa sakupljačkom djelatnošću koja se, kontinuirano, odvija već šest decenija. Dok s jedne strane imamo pojavu da saradnici serije "Naselja", obradjujući sve nove i nove oblasti na ovom području, povećavaju broj podataka o starom stanovništvu, dotle se u nauci koja treba da predanja prouči i objasni, može zapaziti osim jednog jedinog slučaja, navodjenje pretpostavki koje su stvorene usput, kao najneophodnije tumačenje gradje, ali bez prethodno obavljenih detaljnih i sistematskih istraživanja.6/

Ostavljajući po strani neke ranije radove koji su nastojali da objasne odnos izmedju narodne tradicije i istorije i da odrede mjesto i ulogu narodnih predanja u proučavanju naše narodne prošlosti 7/, navešću, hronološkim redom, onako kako su se pojavljivali, nekoliko takvih pretpostavki i pokušaja.

Ograničavajući se na samo tumačenje naziva i imena starog stanovništva u Cucama, u Crnoj Gori, J. Erdeljanović se 1926.godine posebno zadržava na tumačenju naziva "Grk, grčki", koji se u Cucama upotrebljava za imenovanje nekog starog, danas iščezlog stanovništva, pa kaže: "Po svemu se čini vrlo verovatnim da je narodno značenje "grčki" vezano za starine iz ranijeg hrišćanskog vremena i da je izraz "grčki" ostao u našem narodu još iz onog vremena kad je hrišćanstvo za naš narod značilo isto što i "grčka vera" 8/.

Ovaj primjer najbolje može da ilustruje način na koji se, do sada, prilazilo veoma složenom kompleksu naših narodnih predanja o starom, iščezlom stanovništvu. Erdeljanović je iz ogromne mase podataka koji nam stoje na raspolaganju uzeo samo jedan termin za označavanje starog stanovništva (iako je, mora se priznati, taj termin veoma rasprostranjen!) i dao tumačenje koje može da važi samo za jedno usko područje (Cuce) u Crnoj Gori. Možemo, sa žalošću, konstatovati da nije stigao da ispuni obećanje da će o "verovatnom poreklu i značenju naziva Španje, Matuzoli i Grci govoriti opširnije prilikom opštih razmatranja o plemenima Crne Gore" 9/.

Studija N. Županiča "Ime Grk v pomenu 'velikana' pri Belokranjcih v Dravski Banovini" predstavlja, svakako, do sada najozbiljniji pokušaj objašnjenja ovog termi-

na kojim se u Beloj Krajini kao i u mnogim drugim krajevima označava nekadašnje stanovništvo [10]. Iako je svoje istraživanje ograničio na malenu teritoriju svog rodnog kraja, Županič je prvi upozorio na kontaminiranje i medjusobno prožimanje sjećanja na staro stanovništvo sa tradicionalnim pričanjima o natprirodnim bićima golema rasta i snage - divovima i dao čitav niz vanredno zanimljivih i korisnih ideja. Nakon što je istakao da se pod terminom "grčko" u Beloj Krajini misli na nešto prastaro, Županič se odredjeljuje za pretpostavku da su velike kamene gradjevine, koje su doseljeni Sloveni vidjeli u svojoj novoj domovini, "morda tam zatečeni iliroromanski provincijalci (Vlahi) prisojevali Grkom in so menda to povedali tudi novoselom (prišlekom) za potolaženje njihovo radovednosti in znatiželjnosti". [11] Osnovnu vrijednost njegova rada predstavlja to što je on prvi ukazao na vezu izmedju tradicionalnih narodnih pojmova o divovima i narodnih predanja o "starom narodu", otkrio mogućnost tumačenja samog termina "Grk, grčki" i upozorio na to da je ova tradicija doprla do Bele Krajine sa doseljenicima "od hrvatskoga juga". [12]

Osvrćući se na ovaj Županičev rad, Milenko S. Filipović iznosi mišljenje od koga, uglavnom, nije odstupio sve do danas. [13] Filipović odmah primjećuje: "Imam utisak da ni sam g. Županič ne smatra svoje objašnjenje kao konačno nego samo kao vrlo verovatnu mogućnosti. Nečega od toga može da ima, ali je celo pitanje trebalo postaviti na širu podlogu", te iznosi, po prvi put u našoj naučnoj literaturi, osnovne (iako nedovoljno dokumentovane i sistematski sredjene) podatke o predanjima o starom stanovništvu u pojedinim našim krajevima. Nakon

nekoliko uopštenih konstatacija, koliko mu je dozvoljavao ograničeni prostor recenzije i postavljanje zahtjeva da se problem rješava na široj osnovi, Filipović dolazi do zaključka: "Kako se, medjutim, predanja o Grcima vezuju za starine iz srednjega veka koje su nesumnjivo pripadale Srbima i Hrvatima, što potvrdjuju crkve i grobovi s natpisima, ne može biti sumnje da su ti "Grci" u većini slučajeva samo raniji slojevi srpskohrvatskog stanovništva". Zaključujući svoj osvrt na Županičev rad, on ponavlja da se "sa dosta verovatnoće može reći da su pod "Grcima" prvobitno i najčešće izmišljeni pripadnici pravoslavne crkve a srpskohrvatske narodnosti".14/

Tokom slijedeće dvije decenije, Milenko S. Filipović - koji se gotovo jedini u našoj etnološkoj nauci osvrtao na predanja o starom stanovništvu, - posebno na njihovo ime "Grci" i upozoravao na njihov značaj, - ne odstupa od tog svog mišljenja. U antropogeografskoj studiji "Glasinca" on 195o.godine piše da "stanovništvo Bosne i Hercegovine i nekih susednih oblasti naziva "grčkim" starine koje su nesumnjivo iz srednjeg veka".15/ Nešto kasnije, godine 1955, on tu konstataciju proširuje i dopunjava: "Još nije utvrdjeno šta je u osnovi svih tih predanja o "Grcima" u Bosni, Zapadnoj Srbiji, Hercegovini, Crnoj Gori i Dalmaciji. Pošto u tim oblastima nikada nije bilo etničkih Grka, očigledno je da se u predanjima o "Grcima" nije ni mogla sačuvati uspomena na kakvo grčko stanovništvo. Pošto su takva predanja rasprostranjena i daleko izvan Rame (U Bosni - V.P.) i na veoma širokom prostranstvu, problem tih "Grka" prelazi uzani okvir Rame i ovoga spisa. Za rešenje tog problema biće potrebna saradnja istoričara, arheologa i etnologa. Ja ću se ogra-

ničiti, ovom prilikom, samo na jednu napomenu. Pripadnici zapadne ili katoličke crkve nazivani su u našim zemljama ranije, a ponegde i danas se zovu, Latinima, zbog upotrebe latinskog jezika u bogosluženju. Slično tome, razni naši pisci, već od 15. veka (1470) upotrebljavali su ime Grk u značenju: "Čovek koji pripada istočnoj (pravoslavnoj) crkvi", Rječnik JAZU s.v.Grk". U Napomeni Filipović dalje kaže: "Moguće je da su se ne samo u pisanoj književnosti nego i u narodu, za razliku od latina, pripadnici istočne ili pravoslavne crkve zvali Grcima, jer je to hrišćanstvo i došlo sa te strane i bogosluženje bilo na grčki način, a ponegde i ponekad i na grčkom jeziku. Pored toga, pravoslavno stanovništvo jugoslovenskih zemalja dugo je bilo potčinjeno grčkoj patrijaršiji. Navodim to kao pretpostavku. Obični Turci i muslimani nisu vodili mnogo računa o razlikama izmedju hrišćanskih konfesija, pa su za njih oni bili "Kauri", nevernici, nemuslimani, bez obzira da li se radi o pravoslavnim, katolicima ili kojim drugim".16/

Iako je ovo mišljenje iznio samo "kao pretpostavku", Filipović ga, sasvim ukratko, ponavlja i godine 1959. u dva svoja rada.17/ Dok se u prvom ograničava na sasvim kratku konstataciju "da se pod Grcima" verovatno označava ranija verska pripadnost stanovništva, tj. da su bili pravoslavne (Grčke) vjeroispovijesti,18/ u antropogeografskoj studiji "Takovo", s obzirom da se termin "Grk, grčki" u toj oblasti susreće sasvim izuzetno (uopšten naziv starog stanovništva je "Madjari, madjarsko"), Filipović, za područje Bosne i Hercegovine kaže da su "srednjevjekovna groblja kao i druge starine iz srednjeg veka (putevi, gra-

dovi, bunari i sl.) ... obično zovu grčkim..."[19/] Što je osobito važno, Filipović zaključuje da je stanovništvo iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, doseljeno u Takovo u XVIII vijeku, prenijelo na srednjovjekovna groblja pričanja iz svoje matice.

Prikaz Filipovićevog tretiranja starog stanovništva u našim narodnim predanjima, koji se na žalost, uglavnom ograničavao samo na tumačenje imena "Grk", završiću njegovim pisanjem o "Grcima" u Lepenici kod Sarajeva, 1963. godine. On tu kaže da je "i u Lepenici, kao i u mnogim drugim krajevima Bosne, opšte ... predanje da su nekada u ovom kraju živjeli "Grci" i da su oni sahranjivani pod stećcima. Po predanju, oni su se nekuda iselili, pošto je tri godine bila velika studen: i leti i zimi padao je sneg... To predanje čuva, verovatno, uspomenu na neku veliku emigraciju, kojoj su mogle biti povod klimatske prilike".[20/]

Osim Filipovića, tumačenje naziva "Grk, grčki" za staro, iščezlo stanovništvo, posvetio je i Dr.M.Lutovac nekoliko usputnih napomena u svojim antropogeografskim studijama.

U djelu "Ibarski Kolašin", Lutovac kaže da muslimani u tom kraju "zovu stara groblja 'grčko', iako se zna da su srpska, samo da ne bi rekli 'srpsko', da Srbi na tom području "nazivaju grčkim i latinskim gotovo sva stara srednjovjekovna groblja" i, konačno, "da se ovde (u Ibarskom Kolašinu - V.P.) sve što je staro i nepoznato vezuje za Grke i Latine, iako sa ovima nema nikakve veze".[21)] Pošto je na ovaj način, iako indirektno, iskazao i svoje mišljenje, nekoliko godina kasnije, 1960, on je sasvim precizan kada kaže: "Grčko groblje" sa velikim

položenim pločama istok-zapad predstavljaju ostatke srpskog srednjevjekovnog stanovništva." 22/ Iste godine, pišući o grobljima i grobovima u Gornjem Podrinju, Dr.M.Barjaktarević je, takodje, spomenuo termin "Grk, grčki" u vezi sa starim nekropolama: "... prema veri dato je ime "grčko" od strane muhamedanaca suseda, za groblja pravoslavnih, kao što je dato ime "latinsko" za groblja katolika." 23/

Ovim bi bio iscrpljen prikaz proučavanja starog stanovništva u našoj naučnoj literaturi, odnosno pokušaji tumačenja pojedinih termina kojima se, u našim narodnim predanjima, označava to stanovništvo. Osnovna zamjerka, koja se dosadašnjem tretiranju tog problema mora staviti, jeste što je ono bilo ograničeno samo na jedan termin, izdvojen iz čitavog kompleksa predanja o starom stanovništvu, odnosno što se raspravljalo na osnovu gradje uskog, regionalnog porijekla. Neke pretpostavke i konstatacije će, nesumnjivo, biti koristan prilog rješavanju složenog pitanja karaktera i značenja predanja o starom stanovništvu i one će se morati uvažiti, kako ću pokazati u daljem izlaganju.

Bilo bi nepravedno mimoići radove koji su, bez ulaženja u tumačenje značenja, porijekla i karaktera samih predanja o starom stanovništvu, kotirali ta predanja u našoj narodnoj tradiciji. Tako je, već godine 1891, Stojan Novaković izrazio namjeru da obradi "spomene starog života sačuvane u tradiciji", 24/ ali, sa žaljenjem, moramo konstatovati da tu svoju namjeru nije realizovao. Znatno kasnije, u vezi sa svojim gledanjem na problem proučavanja i zaštite stećaka, Š.Bešlagić, ukratko bilježi narodna predanja i vjerovanja u vezi sa našim srednjevjekov-

nim nadgrobnim spomenicima, navodeći, u glavnim crtama, osnovna pričanja i motive koji govore o starom stanovništvu u Bosni i Hercegovini.[25] Sličnog je karaktera, ali sasvim drugačije namjere, prilog Mil.S.Filipovića, koji u svom referatu na Kongresu Saveza folklorista Jugoslavije, 1955. godine. Nakon što je, u osnovnim potezima fiksirao raznovrsna predanja o starom stanovništvu kod nas, on pledira za sakupljanje, klasificiranje i proučavanje lokalnih predanja, a u okviru njih i predanja o nekadašnjim stanovnicima naših krajeva.[26] M.Bošković-Stulli je, u napomenama uz primjere narodnih predanja iz Istre, upozorila na kompleksnost i mnogobrojnost predanja o "Grcima", ne upuštajući se u detaljnije tretiranje ovog problema.[27]

3. Oblast proučavanja

Kako je već u naslovu istaknuto, narodna predanja o starom stanovništvu u kojima se raspravlja u ovom radu, potiču uglavnom iz dinarske oblasti, onako kako je tu oblast determinirao J.Cvijić.[28] Medjutim, s obzirom na činjenicu da je znatan postotak stanovništva u krajevima sjeverno i sjeverozapadno od Cvijićeve granice dinarske oblasti porijeklom upravo otuda (što ima za posljedicu šire geografsko rasprostiranje matičnih dinarskih tradicija) uzimao sam u obzir i gradju s područja Bosne (Krajina, centralna i istočna Bosna), Starog Vlaha i Sandžaka, krajeva oko gornjeg toka Lima, te iz krajeva zapadne Srbije u kojima dinarski doseljenici predstavljaju većinu stanovništva. Odabiranje gradje bilo je, dakle, ograničeno na pravu dinarsku oblast u punom

smislu te riječi, zatim na krajeve u kojima su pretežni dinarski doseljenici, te na periferna područja, osobito na sjeveru i zapadu, gdje pojedini istureni podaci pokazuju granicu do koje su dopirala predanja centralnog dinarskog teritorija.

Pri izboru područja ispitivanja koristio sam, na prvom mjestu, rezultate dosadašnjih istraživanja života i kulture stanovništva naših dinarskih krajeva, koje - kako je već J. Cvijić konstatovao - nosi "naša najpregnantnija etnička obeležja" i sačinjava "etničko jezgro našeg naroda"[29/]. Kao oblast sa veoma interesantnom etničkom prošlošću, u kojoj su se odigrali vanredno značajni etnogenetski procesi, kao područje u kome su, sve do naših dana, ostale konzervirane arhaične forme materijalne kulture i mnogobrojni arhaični elementi u oblasti duhovne kulture, naši dinarski krajevi su, upravo zbog toga za proučavanje predanja o starom, nekadašnjem stanovništvu tih krajeva višestruko zanimljiva oblast.

Sasvim je razumljivo i sigurno da bi i druge etnografske oblasti, osobito one u istočnim i južnim dijelovima naše zemlje (Srbija, Makedonija) takodje pružile veoma zanimljivu gradju o starom stanovništvu. Medjutim, s obzirom na specifičnost nekih motiva o starom stanovništvu, koje se pokazuju samo na šire shvaćenom području rasprostiranja dinarskih kulturnih tradicija, u ovom radu neće biti govora o narodnim predanjima o starom stanovništvu u tim predjelima.[30/]

4. <u>Karakter izvora gradje</u>

Početak bilježenja gradje koja je sadržana u Indeksu pada pred kraj XIX vijeka, a posljednji zapisi da-

tiraju iz 1964. godine (neobjavljeni terenski zapisi, pohranjeni u folklornom arhivu Zemaljskog muzeja u Sarajevu). Početni period prikupljanja i, ujedno, objavljivanja gradje u raznim stručnim i naučnim publikacijama karakteriše, u znatnoj mjeri, nastojanje zapisivača da predanje dotjera, dopuni ili literarno obradi, tako da se u toj gradji mora strogo razlikovati autentično kazivanje od knjiških interpretacija, istorijskih reminiscencija i drugih dopuna i tumačenja koje je učinio sam zapisivač. Uvijek kada sam pred sobom imao takvu gradju, ja sam motive sadržane u njoj uporedjivao sa autentičnim terenskim zapisom, pa je tek onda uključio u indeks gradje. Iako se i u gradji prikupljenoj danas nalaze gotovo svi bitni elementi pričanja o starom stanovništvu, onako kako su fiksirani u tom početnom periodu prikupljanja te gradje na terenu, mora se priznati da se danas kod samih kazivača u narodu mogu konstatovati tumačenja i komentari, odnosno sasvim nove neuobičajene interpretacije, koje, bez ikakve sumnje, imaju svoj korijen u školskoj naobrazbi kazivača, odnosno u jače izraženom uticaju škole. Susretao sam, čak i u zabačenim selima, kazivače koji su mi govorili o Ilirima, kraljici Teuti i Rimljanima kao o starom stanovništvu naših dinarskih krajeva. Pošto sam uvjeren da ovakvo kazivanje ne predstavlja autentičnu kulturnu tradiciju, ta pričanja nisam uzimao u obzir prilikom izrade Indeksa gradje.

S obzirom na činjenicu da znatan dio užih predionih cjelina u dinarskoj oblasti i susjednim krajevima još uvijek nije etnološki ispitan, odnosno nije ispitan u zadovoljavajućoj mjeri, javljaju se odredjene praznine i u geografskom rasporedu gradje. S druge strane, znatan broj

stručnjaka koji su sakupljali i objavljivali različitu gradju o našem narodu nisu obraćali pažnju na predanja o starom stanovništvu, čak niti inače veoma vrijedni saradnici serije "Naselja i poreklo stanovništva" Srpskog etnografskog zbornika nisu uvijek bilježili ova predanja, iako je sasvim izvjesno da ona postoje na terenu gdje su djelovali i sakupljali etnološku gradju; mogao bi se navesti čitav niz takvih primjera. 31/ Osim toga, serija koja je objavila ogromnu masu podataka o životu i kulturi naših naroda, "Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena" Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, gotovo da nije obraćala pažnju na predanje o starom stanovništvu. Ova pojava je, nesumnjivo, u zavisnosti od orijentacije sakupljača koji su se, budući u većini slučajeva amateri, povodili za zahtjevima uputstava za prikupljanje gradje iz naroda. F.Ivanišević, koji je u svom radu "Poljica" ZNŽO X, 1905.godine objavio vanredno bogatu gradju o narodnom životu u tom kraju, uopšte nije posvetio pažnju narodnim lokalnim pričanjima o starinama, dok na primjer, R.M.Grujić, u istoj seriji (ZNŽO XXII,1917), u radu "Topografički rječnik Gospićkog okruga" uopšte ne spominje staro stanovništvo, iako je bio u mogućnosti da, uz topografske nazive notira i predanja koja su s njima u vezi.

5. Uputstva za korištenje indeksa gradje

Vanredno složeno tkivo predanje o starom stanovništvu na pomenutom području uslovilo je znatne teškoće prilikom sastavljanja Indeksa gradje. Istovremeno sa potrebom koncentrisanja dostupne i raspoložive gradje na jednom mjestu, u formi indeksa, bilo je potrebno izvršiti klasi-

fikaciju same gradje, vodeći računa o tome da takvom podjelom bude obuhvaćeno što više aspekata spomena starog stanovništva u narodnoj usmenoj tradiciji. Ograničen prostor je, s druge strane, nametao odredjene principe tretiranja gradje.

Budući da predanja o starom stanovništvu u dinarskoj oblasti predstavljaju specifičnu pojavu u okvirima naše usmene narodne književnosti, te da se ovim radom želi dokazati njihova istorijska pozadina, u Indeks gradje su uvršteni nazivi starog stanovništva, ime pod kojim se ono sačuvalo u našoj narodnoj tradiciji, zatim spomeni lokaliteta čiji su nazivi nastali u vezi s tim imenom (na primjer, "Grčki Gaj,", "Kaurski bunar" etc.). U Indeks su uključeni pojmovi i narodna shvatanja o raznim osobinama starog stanovništva (fizičke osobine, psihičke osobine, zanimanje, bogatstvo, brojnost i td.). Posebno su navedeni uzroci seobe i nestanka starog stanovništva, kao i kazivanja o raznim materijalnim ostacima, svjedocima njihova nekadašnjeg prebivanja u dinarskim krajevima (naselja, izvori, komunikacije, kulturna mjesta, lokaliteti na kojima je zakopano njihovo blago itd.).[32] Tako rasporedjena gradja u Indeksu je, radi lakšeg snalaženja, označena slovima od A do L, s tim što je unutar tih većih grupa izvršeno diferenciranje dodavanjem arapskih cifara (na primjer, razdio A je podijeljen na 14 odsjeka, tako da se svako ime starog stanovništva nalazi pod odredjenim slovom i brojem - A 1 Grci, A 2 Kauri itd.). Daljim grananjem ove podjele stvorene su mogućnosti preciznije diferencijacije pojedinih elemenata ili motiva koji se susreću u kazivanjima, odnosno razgraničenje manjih razlika u gradji koja je obuhvaćena jednom zbirnom oznakom (vidi, na primjer, pod-

jelu odsjeka C 4 - Bogatstvo; gradja pod C 4.1 navodi podatke o kazivanjima koja govore da je staro stanovništvo bilo bogato stokom, a pod C 4.2 navode se pričanja o bogatstvu koje je u vezi sa stočarstvom: C 4.2.1 navodi pričanja o mljekovodima kojima je, kako se priča, staro stanovništvo transportovalo mlijeko s planine. Po sličnosti pričanja uz C 4.2 je navedena i gradja o cijevima za transportovanje vina, ulja i vode pomoću cijevi, iako toj gradji u stvari, nije mjesto u razdjelu C 4.2).

Osim toga, gradja je u Indeksu rasporedjena i po geografskom principu svog rasprostiranja, tako što je svaki podatak posebno označen arapskim brojem. Pri navodjenju gradje brojem 1. označena je gradja s krajnjeg juga, a posljednjim brojem podatak s krajnje sjeverozapadne, odnosno zapadne tačke rasprostiranja odredjenih podataka (na primjer, u odsjeku C 4.2.1 najprije je naveden podatak iz Balotića, Rožaj - označen sa C 4.2..1.1-, a posljednji je u tom odsjeku C 3.2.1.19 iz Preodca, Unac). Ovakav način navodjenja gradje provedena je u čitavom Indeksu.

U direktnoj vezi sa takvim principima navodjenja gradje je i citiranje izvora i literature iz kojih je gradja crpljena za Indeks. Svaki navod izvora označen je arapskim brojem koji odgovara navedenom podatku, tako da se odmah može ustanoviti porijeklo podataka koji se navode (na primjer, podatak pod C 4.2.1.1 iz Balotića u Rožaju preuzet je iz Srpskog etnografskog zbornika Knj.LXXV, str.335, 38o). 33/

Vodeći računa o geografskom nizu navodjenja podataka u okviru jednog razdjela ili odsjeka, uvijek kada sam raspolagao precizno odredjenim lokalitetom, naveo sam sve potrebne bliže podatke za taj lokalitet (na primjer

B 1.3 Grčki pijesak, Ston, B 1.4 Grčka glavica, Konjic,itd.), ostavljajući čitaocu da potrebne bliže podatke za taj lokalitet potraži u navedenoj literaturi. Preciznije podatke o lokalitetu nisam navodio samo u slučaju kada je podatak već objavljen i kada u literaturi na koju se pozivam postoje podrobniji podaci (na primjer B.1 3 Grčki pijesak, Ston - pobliže o tom lokalitetu u Srpskom etnografskom zborniku, XXIII, str.195). Uopšteni podaci, koji odredjeno kazivanje spominje na jednom širem području (dio Crne Gore, zapadne Bosne itd.) navedeni su na kraju svakog odsjeka (na primjer, iza posljednjeg podatka u odsjeku A 1, u navedenoj literaturi stoji: Vidi i NS I, 167-168, što znači da je u toj publikaciji navedeno uopšteno, pobliže nelokalizirano kazivanje o imenu Grk).

Na kraju razdjela A - Ime starog stanovništva, iza navodjenja izvora, nalaze se uputstva, kojima je cilj da čitaoca indeksa upoznaju sa navodjenjem odredjenog imena u ostalim razdjelima Indeksa. Za sticanje kompletnog uvida u rasprostiranje, na primjer, termina "Grk, grčki" dovoljno je konsultovati gradju navedenu u razdjelu B 1., C 1.3.2.1 (gdje se medju pričanjima o snazi starog stanovništva navodi da su "grčke" ploče nosile na ledjima žene i usput su prele). Isti je slučaj sa ostalim terminima kojima je u predanjima označavano nekadašnje stanovništvo naših dinarskih krajeva.

Geografske karte su sastavni dio Indeksa, a cilj im je da grafički prikažu rasprostiranje nekih karakterističnih elemenata kazivanja o starom stanovništvu (rasprostiranje pojedinih imena pod kojima se to stanovništvo susreće u usmenoj narodnoj tradiciji te ostalih podataka koji su vezani za to ime - Karte I-IV; pričanja o bogatstvu -

Karta VII; klimatski uzroci nestanka - Karte VIII-IX; borbe kao uzrok nestanka - Karta X). Prema tome, na Karti I, koja prikazuje geografsko rasprostiranje termina "Grk, grčki" nalaze se svi podaci u vezi s tim imenom (onako kako je to navedeno u oznakama ispod razdjela A 1).

Napominjem da specijalne oznake (navedene u legendi svake karte) treba da pokažu jasno determiniran lokalitet, a zatamnjena šira područja predstavljaju krajeve u kojima odredjena tradicija živi, ali nije pobliže lokalizovano mjesto za koje se odredjeni podatak veže. Na ovaj način je, dakle, grafički prikazano šire područje rasprostiranja odredjenog kazivanja.

Bjeline koje na geografskim kartama prekidaju kontinuirani niz podataka od jugoistoka prema sjeverozapadu (kao, na primjer, na Karti I) treba posmatrati trojako: a) da je takvo područje potpuno neispitano, b/ da zapisivač koji je na tom području sakupljao gradju nije obraćao pažnju na predanja o starom stanovništvu i c/ da na tom području nema kazivanja koja se na toj karti grafički prikazuju.

N a p o m e n e

1/ R.Christiansen, The Migratory Legends, A Proposed List of Types with a Sistematic Catalogue of the Norwegian Variants, FF Communications, No 175, Helsinki 1958, S. 4.

2/ Upor. primjere pričanja o latinskom kralju Džupanu, koji je, kako predanje kaže, živio u selu Budimlji; osnovna tema ovog predanja je dehistorizovano pričanje o istjerivanju Klimenta iz Vasojevića, ali je ova tema dopunjena motivima pravih narodnih pripovjedaka koji se, po pravilu, ne susreću u predanjima o starom stanovništvu; vidi B.Lalević i I.Protić, Vasojevići u turskoj granici, SEZ,VI, Beograd 19o5, str. 7oo.

3) R. Christiansen, Nav.djelo, na istom mjestu.

4) S.Novaković, Narodna tradicija i kritička istorija, Otadžbina, II, Knj.IV, Beograd, 188o, str.49o.

5) R.Christiansen, Nav.djelo, str.5

6) N.Županić, Ime 'Grk' v pomenu "Velikana" pri Belokranjcih v Dravski banovini, Etnolog, knj.VII, Ljubljana 1934, str.166-175.

7) S.Novaković, Nav.djelo, str.481.

8) J.Erdeljanović, Stara Crna Gora, Etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena, SEZ XXXIX, Beograd, 1926, str.71o.

9) Ibid., str.7o5, 71o.

1o) Vidi nap. br.1.

11) N.Županić, Nav.djelo, str.175.

12) Ibid., str.171.

13) M.S. Filipović, Predanja o Grcima, Srpski književni glasnik, Nova serija, XLV, br.7, Beograd, 1935, str. 551-554.

14) Ibid., str.554.

15) M.S. Filipović, Glasinac, SEZ LX, Beograd, 195o, str.264-265.

16) M.S.Filipović, Rama u Bosni, SEZ LXIX, Beograd,1955, str.25.

17) M.S.Filipović - Lj.Mićević, Popovo u Hercegovini, Naučno društvo NR BiH, Djela, knj.XV, Sarajevo, 1959.
M.S.Filipović, Takovo, SEZ LXXXV, Beograd 196o.

18) M.S. Filipović - Lj.Mićević, Nav.djelo,str.56.

19) M.S. Filipović, Takovo, str.1oo.

2o) M.S. Filipović, Sastav i poreklo stanovništva, Lepenica, Priroda, stanovništvo,privreda i zdravlje, Naučno društvo SRBiH, Posebna izdanja, knj.III, Sarajevo, 1963, str.2o9-21o.

21) M.Lutovac, Ibarski Kolašin, SEZ LXVII, Beograd 1954, str.91, 154.

22) M. Lutovac, Rožaje i Štavica, SEZ, LXXV, Beograd,196o, str.345.

23) M.Barjaktarević, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, GEM, knj.XXI-XXIII, Beograd 196o, str.2oo.

24) S. Novaković, Selo, Beograd 1891, str.V.

25) Š.Bešlagić, Proučavanje i zaštita stećaka, Naše starine, I, Sarajevo 1953, str.167-168.

26) M.S.Filipović, Lokalna predanja - zanemarena vrsta usmene književnosti. Folklor u "Naseljima", Rad Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Zagreb 1958, str. 137-143.

27) M.Bošković-Stulli, Istarske narodne priče, Zagreb 1959, str.197; Upor. i V.Palavestra, GZM,ns XVII E, Sarajevo 1962, str.168.

28) J.Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, I, Beograd 1922, str.92,1o4.

29) J.Cvijić, Antropogeografski problemi Balkanskoga poluostrva, SEZ IV, Beograd 19o2, str.XXVI.

3o) Upor.Geografsko rasprostiranje pričanja o uzrocima seobe i nestanka starog stanovništva u Indeksu gradje, osobito grupu D 1.

31) Ilustracije radi spomenuću samo djelo S.Tomića, Danjani (SEZ LIX), u kome je on objavio jedva dva-tri podatka o starom stanovništvu. Slično je i sa monografijama "Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje" B.Ž. Milojevića, "Sela parohije Krnjeuše u Bosni (Kod Petrovca)" P. Radjenovića - obje u SEZ XXV - u kojima se nalaze sva tri podatka o starom stanovništvu! Veoma je zanimljiv slučaj sa antropogeografskom studijom "Radjevina i Jadar" B.Milojevića (SEZ XX). U čitavoj oblasti, koja je naseljena ponajviše stanovništvom iz južnih dinarskih oblasti. Milojević nije zabilježio niti jedan jedini termin, nijedan motiv pričanja u vezi sa "starim narodom". Ostaje

nam da se zapitamo šta je uzrok tome; postoje dvije mogućnosti: a) ili u tom kraju ne živi nikakvo sjećanje na staro stanovništvo (a postoje stara groblja sa stećcima, na primjer u Likodri, Lipenoviću, Krupnju itd.), odnosno b) Borivoje Milojević je propustio da se raspita za predanja i da ih objavi. Čini mi se da je druga mogućnost realnija.

32) Vidi sadržaj Indeksa gradje.

33) Vidi popis kratica.

II

RAZMATRANJA O REALNIM OSNOVAMA PREDANJA

1. Ime starog stanovništva

Sve do pojave serije Naselja i poreklo stanovništva Srpskog etnografskog zbornika na prelomu XIX i XX stoljeća u našoj stručnoj literaturi gotovo da nije ni bilo spomena naziva "Grk" za nekadašnje, staro stanovništvo u našim dinarskim krajevima. Tek je radom J.Cvijića i njegovih učenika stvorena sva ona množina materijala o starom stanovništvu, tj. narodnih predanja koja govore o tom "starom narodu".1/

S obzirom na vanredno veliki broj podataka koji svjedoče o tom terminu, u našoj dinarskoj narodnoj tradiciji se termin "Grk" najčešće upotrebljava kada se, u predanjima, spominje staro stanovništvo te oblasti.2/ Geografsko rasprostiranje ovog imena je takodje veoma veliko (vidi Kartu I); ono je, u stvari, znatno veće (u Makedoniji se kao stari stanovnici spominju "Ilimi",tj. Jelini, Grci), ali se najvažniji motivi (uzroci seobe, na primjer, upor.Indeks gradje, razdio D) u dinarskom području razlikuju od motiva koji se vežu uz "Ilime" u Makedoniji. Tumačenje porijekla tog naziva u našoj dinarskoj oblasti narodnoj tradiciji o nekadašnjem stanovništvu zahtijeva, prije svega, sagledavanje uzroka koje su mogle uslovili upotrebu tog imena. Mogućnosti za to ima nekoliko.

Na prvom mjestu, postavlja se pitanje da li je u našem narodu, u njegovim predanjima, sačuvano sjećanje

na etničke Grke koji su, po narodnom shvatanju, živjeli u našim krajevima. Na ovo pitanje treba odmah, na samom početku, dati kategoričan i to negativan odgovor: termin "Grci" u našim narodnim predanjima o starom stanovništvu ne označava etničke Grke.

Etnički Grci se na našem području javljaju već u VII,VI i V vijeku prije n.ere, i to prvenstveno u svojim trgovačkim naseobinama na primorju. Obimna arheološka i istoriografska ispitivanja su pokazala prije rimskih osvajanja da u antici Grci u našim krajevima uveliko djeluju kao trgovci, koji, vršeći svoju trgovačku, a kasnije donekle i kolonizatorsku misiju, unose u naše krajeve jake uticaje svoje matične civilizacije. 3/ Medjutim, "Grci" su se u svojoj kolonizaciji zaustavljali na samoj obali mora, u saledje su prodirali samo pojedinačno, a njihovi mnogostrani uticaji spotakli su samo površinu ilirskog plemenskog života. Važnija od svega je činjenica da izmedju ovog "grčkog" perioda i naseljavanja Slovena leži nekoliko vijekova rimske vlasti nad ilirskim teritorijama" 4/. S obzirom na ove činjenice nemoguće je povezivati postojanje etničkih Grka u našim zemljama sa tradicijom o "Grcima" u predanjima koja su u narodu bilježena tokom XIX vijeka i koja se još uvijek, u punom životu, mogu susresti u našim dinarskim krajevima.

Iz znatno kasnijeg vremena datiraju svjedočanstva o postojanju manjih grupa grčkog etničkog elementa na našem području, prvenstveno u primorju. U Dalmaciji ih susrećemo u XI vijeku, ali je to u vezi sa vizantijskom vlašću na našem području. 5/

Nešto grčkih porodica doseljava na Hvar i u Zadar za vrijeme Kandijskog rata (1645-69), tako da već od 1633.

godine do kraja XVIII vijeka u Zadru nalazimo grčku crkvenu opštinu sa grčkim sveštenicima. Podanici ovih "stratiota", vojnika u službi Mletačke republike, izumrli su početkom XIX vijeka, a neke im porodice, danas pokatoličene, žive i danas na našim ostrvima (na primjer, Makiedo, na Hvaru). Sjećanje na njih se na našim otocima, koje je stoljećima primalo svježe stanovništvo s dinarskog kopna, moglo podudariti sa tradicionalnim pričanjima o nekom "starom narodu" koji se zvao "Grci", ali se ova pretpostavka nikako ne može primijeniti i na narodna predanja o "Grcima" na kopnu i u dubokom dinarskom zaledju. Grci, nosioci "vizantijske cincarske kulture", kako ih karakteriše Cvijić[7/], bave se trgovinom u varošicama Srbije i u prekosavskim krajevima, ali je to pojava koja nikako nije mogla uticati na upotrebu termina "Grk, grčki" u predanjima.

Ako apstrahiramo Grke koji su, u ranijim funkcijama, djelovali na srednjevjekovnim dvorovima u Srbiji[8/], ostaje nam još da se osvrnemo na vladavinu Vizantije u našim krajevima i eventualni uticaj vizantijskog gospodstva na egzistiranje termina "Grk" u narodnim predanjima o starom stanovništvu.

Okolnost da je vizantijska vladavina mogla uticati na pričanja o "Grcima" negirao je N. Županič, u navedenom radu, gdje kaže: "So-li morda na tleh Dalmacije Bizantinci nastopili kot zmagovalci in tlačitelji Hrvatov tako da bi bili enako Spalom, Hunom in Avarom kot silniki, kot g r k i v spominu ostali? Ne! Zgodovina ne pozna nikakega podjarmljenja in podvrženja, pač pa so Bizantinci vzdrževali tradicijo, da spada prav za prav vse Balkanski poluotok pod suverenost carja na Zlatem rogu in da je on edini logitimni gospod Hrvatov, Srbov in Bolgarov, četudi

ni v istini videl več časa nad nobenih rečenih narodov."9/ Osim toga, Županič upozorava da su Vizantinci sami sebe nazivali Romejima, i navodi da je staroslovenski oblik zasvjedočen u pisanim izvorima sudeći po svemu izveden iz latinske riječi G r a e c u s, a Sloveni da su je primili posredovanjem balkanskih Romana (Vlaha) ili Italijana.[lo)]

Ovo mišljenje bilježi i M.S.Filipović u spomenutom prikazu Županičevog rada (..."Posle nekih razmatranja dolazi do zaključka da se ni na tlu ranije srednjevjekovne hrvatsko-dalmatinske kneževine ne mogu naći uzroci političke ni socijalne prirode koji bi dali povoda da tamošnji svet sadrži Grke u uspomeni kao orijaše".), ali se ne izjašnjava ni za niti protiv njega, već u daljem tekstu razvija svoje tumačenje ovog naziva.[11)]

Medjutim, kako već i sam Županič navodi, Sloveni su u novoj domovini imali prilike da vide mnogobrojne gradjevine koje su izgradili starosjedioci, a koje su manje--više pripadale romanizovanom stanovništvu naših krajeva, osobito u Primorju. To stanovništvo je tada potpadalo pod vlast Vizantije, pa je vjerovatno, u kasnijim vijekovima, kada se razvijala tradicija o starom stanovništvu i kada je nastupila odredjena dehistorizacija stvarnih dogadjaja, slovenski živalj poistovjetiv svoje tradicionalne predstave o divovima sa sjećanjem na ljude iz vremena doseljenja u zemlju koja je bila "grčka", tj. pod vizantijskom vlašću, i u kojoj su zatekli čudnovate, velike njima gradjevine. Stoga neće biti potpuno ispravno Županičevo zaključivanje da "ne bi bilo toraj najti vzrokov politične in socijalne prirode, ki bi opravičili, da bi bilo tamošnje ljudstvo obdržalo Grke kot orjake v spominu." Novo, slo-

vensko stanovništvo nije sadržalo u sjećanju "Grke kot ovjake", već je svoje tradicionalne, folklorne predstave, u kasnijim vremenima, povezalo sa vizantijskim (grčkim) ostacima na koji je naišlo u novoj domovini.

Iz ovoga dakle proizlazi da se termin "Grk" može dovesti u vezu sa antičkim Grcima u našim krajevima, ali da je vizantijska vlast mogla uticati na njegovo primjenjivanje u predanjima.

Postoji i treća mogućnost kojoj treba pokloniti punu pažnju. To je pretpostavka da se termin "Grk,grčki" odnosi na vjersku pripadnost starog stanovništva.[14] S obzirom na njen značaj, ovu pretpostavku treba podrobno pretresti i sagledati sve aspekte takvog rješenja ovog termina.

Osnovnu teškoću u hronološkom odredjivanju upotrebe termina "Grk" u narodnoj tradiciji predstavlja činjenica da ne postoje pisana svjedočanstva starijeg datuma, iz kojih bi sa sigurnošću mogli zaključiti da je upotreba tog termina u narodnim predanjima srednjovjekovna ili još ranija pojava. Najzaslužniji sakupljač, Vuk, ovim nazivom označava pravoslavne crkve i pravoslavnu vjeru (grčka crkva, grčki zakon) u Boki,[15] iako to još uvijek ne dokazuje da i narod upotrebljava taj naziv za pravoslavlje (upravo suprotno: u narodnoj svijesti "grčko" živi kao nešto prastaro, hronološki daleko i nepoznato). Medjutim, sa pisanim izvorima istorijskog karaktera stvar stoji drukčije.

Jedan lokalitet u blizini Stona, na teritoriji koji je Dubrovačka republika kupovinom zaposjela 1333.go-

dine, naziva se u pisanim dokumentima iz tog vremena "Ghergapiesech" (1336.godine), Gresiepies (136o), Gresiepesech (1361), Gersepiesech, Gersiepiesech (1362) itd.,[16/] što su K.Jireček i N.Bjelovučić kao "Grčki pijesak".[17/] Ovaj je lokalitet u dubrovačkim dokumentima druge polovine XIV vijeka spomenut kojih dvadeset puta, uvijek u vezi sa naseljavanjem tog pustog mjesta novim stanovnicima, i to gotovo svaki put drukčije. Za razumijevanje ovog termina na tom području veoma su zanimljiva istraživanja koja je na poluotoku Pelješcu proveo upravo N.Zvonimir Bjelovučić, koji je, koristeći arhivski materijal Dubrovačke republike, arheološka i etnološka ispitivanja, došao do zaključka da se narodna tradicija o "grčkim crkvama" na Pelješcu može direktno povezati sa ostacima nesumnjivo pravoslavnih crkava, koje su na poluotoku postojale za vrijeme srpske, nemanjičke vladavine, prije 1333.godine. Nakon kupovine Pelješca, Dubrovačka vlada intenzivno radi na pokatoličavanju "šizmatika i jeretika" i taj je proces završen tek oko 162o-165o.godine, kada je pokatoličeno i posljednje selo, Potomje. Ako bi prihvatili Bjelovučićevo i Jirečekovo čitanje lokaliteta "Gresiepesech" kao "Grčki pijesak" kako ga narod danas naziva, imali bismo dovoljno opravdanja da i sve spomene grčkih crkava i "grčkih" groblja zabilježene u narodnim predanjima na Pelješcu vežemo za period življenja pravoslavaca na tom području (uglavnom prije 1333.g.). Iz ovoga bi proizašlo da se u to vrijeme u arhivskim dokumentima terminom "grčka" označavala istočna crkva. Nešto kasnije podaci, iz XV vijeka, takođe govore da se tim nazivom označavaju pripadnici istočne (pravoslavne) crkve, ali "samo u pisaca", tj. samo u dokumentima.[18/]

Zadržaću se na primjeru Pelješca iz još jednog razloga. Za potpunije sagledavanje čitavog kompleksa u vezi s ovim terminom i njegovom primjenom u narodnim predanjima, da vidimo čime se bavilo stanovništvo poluotoka prije dubrovačke okupacije 1333.godine. Godine 1381. Linan je zabilježio da ranije poluotok nije bio obradjen (erat incultus), jer su na njemu živjeli šizmatici.[19] N.Djelovučić se tome čudi i pita: "dakle su živjeli od zraka?", iako je sam rekao da je nekada bilo mnogo stoke na poluotoku.[20] Tek sa uvodjenjem dubrovačke vlasti počinje intenzivno kultiviranje poluotoka i razvitak zemljoradnje, pošto Dubrovčani dijele zemlju svojim plemićima, a od seljaka koji su ostali na poluotoku napraviše stalne zemljoradnike-kmetove. Iz ovih na oko kontradiktornih i nedovoljno jasnih podataka mislim da možemo izvući zaključak da je do 1333. godine, dakle u vrijeme kada je poluotok bio naseljen pravoslavcima ("Grcima" kako bi narod danas rekao) osnovno zanimanje tog stanovništva bilo stočarstvo. U zaledju Poluotoka, u hercegovačkim oblastima koje su dale znatan broj naseljenika Pelješcu, nalazimo u XV vijeku stočare koji su, osobito u istočnim dijelovima Hercegovine bili pravoslavne vjere.[21] Identifikacija termina "grčka crkva" sa istočnom pravoslavnom crkvom, uz istovremeno otkrivanje osnovnog zanimanja tih starih "Grka" - stočarstva, iako na neznatnom terenu kao što je poluotok Pelješac i njegovo kopno zaledje, ima izvjesnog značenja za razumijevanje motiva narodnih predanja koji pričaju o "Grcima koji su bili toliko bogati da im je mlijeko teklo niz drvene tomroke," odnosno da su "pobjegli ispred snijega koji je padao više godina". Kako pokazuju ti motivi, u narodnoj tradiciji o starom stanovništvu osobito pada u oči stočarski karakter tih "Grka".

Ako pogledamo kartu geografskog rasprostiranja ovog termina konstatovaćemo da se tim imenom označava staro stanovništvo od Prokletija i da, prateći vijenac dinarskih planina, dopire sve do Istre. Nalazimo ga, takodje, u upotrebi u Ibarskom Kolašinu, Starom Vlahu, čitavoj Bosni; na zapadu je krajnja tačka Bela Krajina (upor.Kartu I). Sve su to od reda predjeli izrazito stočarskog načina privredjivanja. Medjutim, gledano istorijski, ta golema oblast nije bila naseljena samo pravoslavcima. Potrebno je, dakle, razdvojiti nekoliko vremenskih i prostornih ojelina, razmotriti ih svaku za sebe, i na kraju, stvarati zaključak za čitavo područje rasprostiranja tog termina koji bi uvažio rezultate tih pojedinačnih istraživanja.

Ako se pravoslavlje, stanovništva, tj. pripadnost istočnoj, "grčkoj" crkvi, kako dokumenti bilježe, u srednjem vijeku može bez teškoća dokazati u istočnim dijelovima dinarskog područja, zapadni krajevi u kojima danas postoji taj termin (Zap.Bosna, Lika i dalje na sjeverozapad) nesumnjivo su pripadali zapadnoj, rimskoj crkvi, Dogadjaji koji su se na tom tlu odigrali u XV, XVI i XVII vijeku potpuno su izmijenili sliku mnogih pokrajina o kojima je riječ, kako u etničkom, tako i u konfesionalnom pogledu: bila su to, na prvom mjestu, turska osvajanja i migracije stanovništva,s jugoistoka ka sjeverozapadu, koje su ta osvajanja izazvala.22/

U periodu o kome je riječ u zapadne krajeve dinarskog područja doseljavaju uglavnom pravoslavni stanovnici, prvenstveno stočari po zanimanju, koje su Turci koristili u razne svrhe, kao uhode, pomoćne trupe, komoru, odnosno kao koloniste.23/ Tu, na zapadnim granicama turskog prodi-

ranja, oni ubrzo dolaze u dodir sa Austrijom i Mletačkom republikom, dakle sa katoličkim državnim tvorevinama koje ih, u svojim dokumentima iz tog vremena počinju nazivati "Walachi", "Rasciani" itd.[24)] Govoreći o njihovoj vjerskoj pripadnosti tada se sve češće upotrebljava izraz "grčka crkva" za njihovo pravoslavlje. Na primjer, godine 1606. baron Kisel, zapovjednik tzv. Hrvatske granice u Karlovcu, interveniše kod ratnog savjeta u Gracu da se pošalju "zween kriechische Brister" naime dva pravoslavna popa koji bi djelovali medju uskocima.[25/] I kasnije, (u prvoj polovini XVIII vijeka), na dalmatinskom području (na primjer, zaledje Zadra), mletačke vlasti redovno nazivaju pravoslavnu crkvu grčkom, a pravoslavno mletačko stanovništvo - gčkim.[26/] Godine 1753. podnešena je molba mletačkom senatu da se oprave neke zapuštene "grčke" crkve, a generalni proveditor za Dalmaciju i Albaniju, šaljući tu molbu u Mletke, piše: "Poznato je da u obojim provincijama, - donjoj i gornjoj Dalmaciji - stanuju mnogi podanici grčkog zakona. U ovoj donjoj provinciji sačinjavaju najbolje jezgro žiteljstva u knežiji zadarskoj, predjelima skradinskom i imotskom, nije mali broj Grka u arezovima kninskom, sinjskom, šibenskom i neretvanskom, a najmanje ih ima u knežiji spljetskoj. U gornjoj provinciji mnogobrojni su u arezu hercegnovskom, mnogo ih je u Kotoru, još više u samoj knežiji onog grada i u predjelu budvanskom", uz napomenu da je opravku spomenutih crkava, iz istih razloga, tražio još proveditor Valijer 1686.godine.[27/] Isti termin upotrebljava i Napoleonov upravnik Dalmacije, Dandolo, godine 1807: "dalmatinski grci, grčki zakon, grčki narod etc."[28/] I "Nacrt ustrojstva o izvršavanju pravoslavnog zakona u Dalmaciji", VI Kapitul o braku spominje brakove

"izmedju Grka i Latina" i kaže: "...niti grčki sveštenik ima vjenčati latinku, niti latinski grkinju..." 29/

Proučavanje turskih osvajanja u Lici i naseljavanje sprskog stanovništva u toj oblasti u XVI i XVII vijeku omogućava nam da proces primjenjivanja termina "Grk, grčki" na staro stanovništvo sagledamo u još potpunijem svijetlu. Kolonizirani srpski rodovi, porijeklom s jugoistoka, ubrzo počinju da kontaktiraju sa austrijskim vlastima na Hrvatskoj vojnoj granici i da, bježeći od Turaka, doseljavaju na austrijsku teritoriju.30/ Srvi pravoslavci se naseljavaju u Brinje 1638. godine, oko Otočca 1658, oko Brloga 1660, u Liku i Krbavu oko 1700 godine, a najraniju migraciju imamo u godini 1520.31/ Tako se dogodilo da srpskog pravoslavnog stanovništva ima na obje strane granice, pod Turcima i pod Austrijom; u tim nemirnim vremenima XVII vijeka premetanje preko granice je bila redovna pojava. Kada, u ratnim godinama oko 1689, Turci gube i napuštaju Liku, s njima odlaze i mnogobrojni srpski doseljenici preko Une u zapadnu Bosnu, a na njihova mjesta se ponovo naseljavaju srpski rodovi koji su, ranije, bili prebjegli na austrijsku stranu.32/ Kako su pod Turcima uživali specijalni status, koji je za njih bio znatno podnošljiviji od krutih odredaba austrijske vojne granice i veleposjedničkih zahtjeva tamošnjih feudalaca, mnogi srpski doseljenici po Lici i Gorskom Kotaru se kasnije, na primjer godine 1715, 1730. itd., iseljavaju u Srem, i Slavoniju, čak i u okolinu Pećuja u Madjarskoj, odnosno odlaze natrag, u Bosansku Krajinu.33/. U tom procesu iseljavanja i ponovne kolonizacije opustjelih krajeva, u kojima su nekada stanovali pravoslavci, osvježena su starija tradicionalna predanja o starom stanovništvu - "Grcima", koje je nestalo i ostavilo pusta svoja kućišta. Predanja donešena iz matičnih oblasti

na jugoistoku su ovdje, u zapadnim dijelovima dinarskog područja, u XVII i XVIII vijeku, ponovo našla realnu osnovu za svoje egzistiranje jer su, zahvaljujući tome da nije bilo većeg kontinuiteta izmedju starosjedilaca i došljaka, primjenjivana na svako ranije stanovništvo, bez obzira na to što se, u ovom slučaju, radilo možda o prethodne dvije-tri generacije, možda čak i o samim savremenicima.

Na osnovu izloženog proizlazi da se terminima "Grk", "Grci" i "grčki" u narodnoj tradiciji dinarskog područja označava nekadašnje realno stanovništvo tih krajeva, koje je bilo različite starine: starobalkanske (predslovenske), srednjevjekovno stanovništvo pravoslavne vjere, te, konačno, pravoslavno stanovništvo doseljeno u zapadne krajeve u XVI, XVII i XVIII vijeku. Treba naročito naglasiti nesumnjiv stočarski karakter privredjivanja tog dinarskog stanovništva prisutan u svim spomenutim periodima, o čemu govore i sama predanja.

Ostali nazivi pod kojima se, u dinarskim narodnim predanjima, javljaju stariji stanovnici, nemaju onako široko geografsko rasprostranjenje kao što je slučaj s terminom "Grci, grčki". Priložene Karte II,III,IV,V i VI jasno pokazuju da su termini Kauri, Madjari, Lutorani, Židovi, Španje, Lužani, Krići, Bukumiri, Latini, Mataruge, Mataguži, Macure i ostali (upor. Indeks gradje A 2 - A 14) ograničeni na znatno uže geografsko područje. Ovo se, posebno, odnosi na imena starih stanovnika u Crnoj Gori, gdje se jasno razlikuju oblasti upotrebe nekih od njih (upor.Kartu IV,Krići; Kartu V, Bukumiri, etc.).

Upotreba termina Kaur vezana je gotovo isključivo u centralnoj istočnoj Bosni (od rijeke Verbasa do Drine) i u sjevernoj Hercegovini. Ovaj turski izraz za nemuslimana, nevjernika, odnosno hrišćanina [34] nesumnjivo označava srednjovjekovno nemuslimansko stanovništvo tih pokrajina, pa je vrlo vjerovatno, osobito u muslimanskim sredinama, potpuno zamijenio termin "Grci". Po jednom podatku iz Rame u Bosni, narodno predanje kaže da su u tim krajevima najprije živjeli Grci, poslije njih Kauri od kojih su Turci osvojili Bosnu,[35] što znači da se u nekim krajevima pravi i hronološka razlika izmedju Grka i Kaura, što inače nije slučaj. Termin "Kaur, Kaurin" u pisanim izvorima susreće se od XV vijeka.[36] U samo tri slučaja i to na tri razna područja, opet u Bosni, konstatovan je za staro stanovništvo i ostatke u vezi s njim naziv "Lutorani, Lutori ili Luteri" (upor.Indeks gradje A 4), isto tako uglavnom u upotrebi kod Muslimana. Pošto se i ovaj termin označava bezvjerca, onoga ko ne vjeruje u boga, dolazi do kontaminiranja naziva Kaurin i Lutoran, iako se za ovaj posljednji može pretpostaviti da je ušao u upotrebu u nešto kasnije vrijeme.[37]

U zapadnoj Bosni, izmedju Une i Sane, u sjevernim pokrajinama prema Savi i u nekim sjevernim dijelovima zapadne Srbije konstatovani su nazivi Madjari, odnosno Ugri (upor.Indeks gradje A 3). Nema nikakvih istorijskih potvrda da je u tim krajevima nekada živio madjarski etnički element, ali je nesumnjivo, već i s obzirom na geografski raspored podataka o ovom terminu, da se u njemu krije sjećanje na ugarsku vladavinu u tim krajevima u srednjem vijeku. Potrebno je, medjutim, naglasiti da na teritorijama rasprostiranja ovog termina paralelno živi i sjećanje na "Grke".

U Crnoj Gori konstatovano je više različitih imena kojima se u predanjima naziva staro stanovništvo: Grci, Španje, Lužani, Kriči, Dukundiri (vidi indeks gradje A 1, A 5, A 6, A 8, A 9 itd.). S obzirom na dobro poznatu činjenicu da su upravo na ovom području živi gotovo sve do danas, odredjeni arhaični elementi u narodnom životu i da se u ovim krajevima tradicija posebno njeguje, predanja o starom stanovništvu u Crnoj Gori bi trebala biti znatno bliža istorijskoj stvarnosti nego u drugim krajevima. Potvrdjivanje ove pretpostavke je zadatak slijedećih nekoliko redaka ovog rada.

Kriči, Matarugo, Mataguži, i Lužani, imena starog stanovništva koja nalazimo u predanjima, zabilježena su u srednjovjekovnim spomenicima, tako da ih možemo identificirati kao sjećanje na nekadašnje stvarne stanovnike odredjenih područja u Crnoj Gori. Tako se pleme Kriči (ili Kričkova, kako se ponekad čuje), spominje po prvi put u jednoj povelji srpskoga kralja Stefana Uroša I oko godine 126o. na Tari, a to je upravo područje na kome su, po narodnom predanju Kriči živjeli. U Kotoru je oko 128o-133o. bio neki gradjanin Laurentius Cricichi.[38/] Po predanju, Drobnjaci su istjerali Kriče sa Jezera (vidi Indeks gradje B 3.4); Jireček, koji je uporedio ovo predanje sa istorijskim izvorima smatra da se to dogodilo prije 139o-1454. godine, kada, po dubrovačkim izvorima, na Jezerima nalazimo pleme Drobnjaka.[39/] Tragova raseljenih Kriča ima u neposrednoj blizini njihove stare postojbine (predio Kričak kod Pljevlja), a toponima kao i patronima koji se dadu izvesti iz njihova imena nalazimo na veoma širokom području, u okolini Jajca, Šibenika, Daruvara, itd.[40/]

Naziv Mataruge, u tradiciji ime "starog naroda" i danas se spominje u predanjima u zapadnom i sjeverozapadnom dijelu Crne Gore i u istočnoj Hercegovini. Kao toponim on se javlja u dubrovačkim izvorima XV vijeka (Matarughe), dok jedna, po Jirečeka sumnjiva, povelja kralja Stevana Prvovjenčanog spominje isti lokalitet - Motružnicu na poluotoku Pelješcu još 1222. godine.[41] Ovo ime po svim dosadašnjim ispitivanjima, označava stanovništvo neslovenskog, starobalkanskog porijekla, a tumačeno je na više načina, ponekad potpuno oprečno.[42] Glavno stanište ovog "starog naroda" bilo je na granici izmedju Hercegovine i Crne Gore, u oblasti Grahova, gdje su i sada živa pričanja o njima. Medjutim, kako se na tom području već 143o.godine javljaju Vlasi Riđjani,[43] to bi govorilo u prilog pretpostavci da su upravo oni potiskivali Mataruge i prisilili ih na migriranje u druge krajeve.[44] Po V. Ćoroviću, Mataruga je iz Grahova nestalo tek sredinom XVIII vijeka.[45]

U blizini Titograda i danas postoji selo Matagužì, čije ime, u tom kraju (vidi Kartu VI) nose, po narodnim pričanjima, i nekadašnji stanovnici tog područja - stari Matagužì. Ovaj naziv, nesumnjivo neslavenskog porijekla, poznat je na istom području već 133o. godine.[46] Predstavnik starih Matagužа, zajedno sa predstavnicima drugih crnogorskih i arbanaških plemena 6. septembra 1455. godine zakleo se na vjernost Mletačkoj republici, na ostrvu Vranjini.[47]

U predanjima se, takodje, spominju Macure, a taj se naziv, u dokumentima, spominje od XVI vijeka kao muško ime, kao prezime od XVII vijeka, a postoji i zaseok Macurovac, u Lici. Značenje ovog naziva nije jasno, iako ga Ćorović dovodi u vezu sa slovenskim plemenom po kome su,

u staroj postojbini, dobila naziv i Mazurska jezera.[48/] Svakako će biti realnije tražiti značenje ovog naziva u starobalkanskoj onomastici, pošto se i ovdje, nesumnjivo, radi o ostacima predslovenskog stanovništva s kojima su Sloveni, u Crnoj Gori, dolazili u doticaj.

Po našem dosadašnjem znanju, Lužani, o kojima govore predanja prvenstveno u Bjelopavlićima, predstavljaju etnički amalgam starobalkanskih "Španja" i doseljenih Slovena, a ime im potiče od riječi "lug", oni su dakle, "stanovnici lugova".[49/] U dokumentima se prvi put spominju kod Dukljanina (Lusca juppania), a navode ih i dubrovačka dokumenta iz 1318. godine.[50/] Posljednji im je spomen iz godine 1455, kada, zajedno sa ostalim plemenima potpisuju spomenutu izjavu Mlečanima na ostrvu Vranjini.[51/] Svi autori koji su o njima pisali navode ih kao "stari narod" koji se "sam izmedju sebe isklao", odnosno raselio, što svakako ima svoju istorijsku podlogu u pritisku od strane novodoseljenih crnogorskih plemena kome su stari Lužani bili izloženi.[52/]

O Bukumirima se priča u Kučima, Bratonožićima i jednom dijelu Vasojevića, u Crnoj Gori, a ovaj se naziv susreće već od početka XV vijeka (Niko Bukumjera, 1411), Alessio Buchemir u Kakaričima, Bogo Bochemiro u Sardanima 1416.god.) sve do XVII vijeka (u Paštrovićima).[52a/] Predanjakažu da su se isklali medju sobom i tako se satrli (upor.Indeks gradje D 3.5). Pokušaje tumačenja ovog nejasnog naziva nalazimo kod sakupljača koji su bilježili predanja o Bukumirima, kao i kod drugih[53/], taj naziv oni uglavnom izvode iz arbanaškog jezika. Sasvim je promašeno tumačenje M.Velimirovića koji kaže da su Bukumiri bili - stari bogumili![54/] U naše vrijeme, u Srbiji, ovaj se naziv čuje kao prezime, odnosno nadimak umjesto prezimena.[55/]

Sjećanje na Španje, Spane, živi u narodnim predanjima na znatno većem području nego što je to slučaj sa Kričima, Mataruzama ili Bukumirima. O Španjima se priča u Zoti i Lješkopolju, Bjelopavlićima, Piješivcima i Cucama, te u sjevernoj Albaniji, sve do blizu Djakovice na Kosmetu (Ura e Fshájt - Švanjski most - Španjski most). Kako pokazuje Karta IV, predanja o njima egzistiraju u tim krajevima izmiješana sa sjećanjem na stare Lužane, kao i na "Grke" (vidi Kartu I). Već je J. Erdeljanović izrazio mišljenje da se pod ovim nazivom krije staro, presrpsko, čak i prethrišćansko stanovništvo Crne Gore uopšte,[56/] čemu se pridružio i P. Šobajić, kad kaže da je to bilo staro romanizovano ilirsko stanovništvo ("...mislim da je ime Španj bilo opšte ime nesrpskog naroda, Ilira)[57/]. Kombinacije sa arbanaškom vlastelinskom porodicom Span ili, posrbljeno Spanović, koja se u dokumentima javlja u XV vijeku, neposredno pred turska osvajanja,[58/] ne mogu u potpunosti zadovoljiti zahtjeve pravilnog tumačenja ovog naziva. Možda bi u tom pravcu, bilo opravdanije tumačenje ovog naziva uz grčku riječ "spanos", kojim se označavao ćosav, bezbrad čovjek, i to u vezi sa neospornim antropološkim razlikama izmedju starobalkanskog stanovništva i doseljenih Slovena, o čemu, donekle, govore i predanja (upor. Indeks gradje C 1.1; C 6).[59)]

Analizom podataka koji su fiksirali narodna predanja o starom stanovništvu u Crnoj Gori može se utvrditi da se "Spanje" javljaju kao najstarije stanovništvo u većini crnogorskih plemenskih oblasti, a kao mladji sloj se javlja stanovništvo drugog imena. Tako se u Bjelopavlićima za najstarije smatraju "Spanje", poslije njih dolaze Lužani i, konačno, današnji rodovi. U oblasti oko Nikšića i zapadno od nje, takodje su "Spanje" najstariji narod

poslije kojih, po pričanjima, dolaze Matarugo, a poslije ovih današnje stanovništvo. Isti je slučaj u Katunskoj nahiji. Prema tome, "Španje" bi bili najstariji rodovi i u području rijeke Zete i Morače, te u Drobnjacima, a iza njih, u Zeti se javljaju Mataguži i Malonšići, u Morači Macure i u Drobnjacima Kriči (Kričkovi), pa tek, kao najmladji etnički sloj, današnji rodovi. S obzirom na geografsku rasprostranjenost pričanja o Španjima, koji se nigdje ne javljaju u izvorima, te na relativno uska područja o Matarugama, Kričima, Matagužima, Macurama i Lužanima (koji se, pored toga, javljaju u istorijskim izvorima kasnog srednjeg vijeka), čini mi se opravdano Šobajićevo zaključivanje: "Sva su ova plemena (Mataruge, Kričkovi, Macure, Mataguži i Malonšići) kao i Lužani, bili mešavina Srba s nesrpskim stanovništvom. Samo mi izgleda da su Lužani, zato što od njih odskaču srpskim imenom, bili jedno pleme srpsko koje je i došlo kao takvo, pa je u masi nesrpskog naroda sačuvalo svoje ime, dok su u ovim drugim krajevima Srbi zatekli plemena ilirska, pomešali se s njima, ali primili ime njihovog plemena, jer su bili u početku u manjini prema njima. Po ovome izlazi da su se u vreme dolaska Srba Iliri delili na mnoga plemena. Pošto u Bjelopavlićima staro romanizovano stanovništvo zovu Španjima, a to se ime čuje i u drugim krajevima Crne Gore, mislim da je ime Španj bilo opšte ime nesrpskog naroda, Ilira, a da su pomenuta plemena, Mataruge i druga, bili delovi tog naroda, odnosno španjska plemena.[60/] Uz korekturu da se doseljeni Sloveni ne moraju tako kategorički nazivati Srbima, kako to čini Šobajić ovo bi se tumačenje moglo u potpunosti prihvatiti.

Tumačenje termina Latini, latinski kojim se imenuje staro stanovništvo u nekim dinarskim krajevima, osobito

u sjevernom dijelu Crne Gore (Vidi Kartu V), ne predstavlja nikakvu teškoću pošto se ovdje nesumnjivo radi o konfesionalnoj razlici izmedju pojedinih grupa stanovništva na tom području, tj. o pripadnosti rimskoj, katoličkoj crkvi.[61/] S tim u vezi je i pojava da se nekada ovaj termin zamjenjuje terminom "Rimljani, rimski", ukoliko se ne radi o novijem, prvenstveno školskom uticaju u narodu, koji ponekad može doći do izražaja u interpretiranju narodnih predanja o starom stanovništvu. Zanimljivo je da se pričanja o Latinima, u velikoj množini, susreću upravo na području gdje je gotovo neprestano dolazilo do sukobljavanja izmedju pravoslavnih Vasojevića (i drugih) s jedne, i katoličkih arbanaških plemena s druge strane (Klimente etc.), kada su se, u borbama za planinske pašnjake, znatno izmijenili etnički odnosi na tom području.[62/]

Medjutim, naziv Židovi, Žudije? Jahudije, Džidovi i ostale derivate tog naziva ne treba po mom mišljenju dovoditi u vezu sa konfesijom (jevrejstvom) nekadašnjih stanovnika. Karta III pokazuje područja na kojima je zabilježeno pričanje o njima, a Indeks gradje (razdio A 7) navodi podatke o lokalitetima i potrebnu literaturu. U ovom slučaju, narod najvjerovatnije neosporne misli na divove, predanja su nastala na osnovu narodnih tradicionalnih tvorevina predstava o divovima, a tek onda je došlo do primjenjivanja ovog termina. Pošto je o ovom problemu pisano u našoj stručnoj literaturi, to upućuje čitaoca na nju da se podrobnije informiše.[63/] S obzirom da se ovaj termin za staro stanovništvo čuje i u sjevernoj Albaniji, tu ću bibliografiju dopuniti podatkom da se i u tim krajevima prethrišćansko stanovništvo naziva "džuli" (što svještenici interpretiraju kao Židovi, Hebreji).[64/]

Ostali nazivi (vidi Indeks gradje A 14) su sporadično rasijani u predanjima dinarskog područja. Predanja o Arapima u Crnogorskom primorju mogu, možda, da čuvaju uspomenu na neki od mnogobrojnih saracenskih pljačkaških upada na to područje. Jedjupi, koji se spominju u Vasojevićima, te Bugari (u Rami) biće, po mom mišljenju, termini novijeg datuma, a porijeklo im nije tradicionalno. Usamljeni termin Giganti treba pripojiti ostalim motivima o divovima, kao i Nemre, o kojima se priča u nekim krajevima Bosne, Krbave i Like. U ovu grupu termina spada, svakako, i termin Matuzoli (zabilježen u Cucama), jer, najvjerovatnije, potiče od imena Metuzalem, koji je, po legendama, živio veoma dugo.[65/]

Psoglavi, Pasoglavi, odnosno Pasiglavci, kako se nazivaju nekadašnji stanovnici u nekim krajevima (u Boki, Vasojevićima, Istri i dr.) spadaju u krug dehistorizovanih pojava u narodnim predanjima o starom stanovništvu, čiji postanak treba tražiti jedino u narodnoj tradicionalnoj praksi. Toponim "Passiglava" u Boki, zabilježen je u jednom kotorskom dokumentu 1443. godine.[66/] Na brdu tog imena je, po predanju (vidi Indeks gradje D 3.6.2) bio nekada strašan pokolj, što nas opet podsjeća na Dukljaninovo pričanje o pomoru Legeca i njegovih sinova, koji su imali dvor na Prevlaci u Boki Kotorskoj.[67/] Bibliografiju o ostalim pričanjima o Psoglavcima, uglavnom u vezi sa narodnom tradicijom o kralju Atili vidi u "Istarskim narodnim pričama" kod M.Bošković-Stulli.[68/]

2. Pojmovi u vezi s imenom starog stanovništva

Pored imenâ starog stanovništva o kojima je upravo raspravljano, odredjena stvarnost je u narodnoj tradiciji obuhvaćena i znatnim brojem pojmova i elemenata koji predstavljaju nesumnjive tragove realnosti. Ta je materija obuhvaćena oznakom C u Indeksu gradje (Osobine starog stanovništva), te oznakama E (Naselja), F (Izvori, česme, čatrnje itd.), G (Komunikacije) i H (Kultna mjesta).

Potrebno je odmah naglasiti da u ovim razdjelima Indeksa gradje ipak nije sve odraz nekadašnje realnosti i da mnogi elementi kazivanja koja su zabilježena ne mogu biti refleks stvarnih pojava i dogadjaja u prošlosti našeg naroda u dinarskoj oblasti. Tako se, na primjer, već u samom razdjelu C (Osobine starog stanovništva) može ustanoviti dvostruki karakter pričanja o osobinama koje narod danas pripisuje nekadašnjem "starom narodu": to su, na prvom mjestu, pričanja koja nesumnjivo imaju realnu pozadinu i, s druge strane, kazivanja čije porijeklo možemo naći jedino u tradicionalnom usmenom narodnom stvaralaštvu na području koje je znatno veće od dinarskog. To se najbolje može uočiti u nekim primjerima pričanja o fizičkim i psihičkim osobinama nekadašnjeg stanovništva: odsjek C 1.1 (Izgled) bilježi pričanja o ružnoći, odnosno o tamnoj kompleksiji starinaca, što se, najvjerovatnije, može protumačiti drukčijim estetskim mjerilima doseljenika, odnosno razlikama u antropološkom smislu 69/. Kao naročito naglašenu psihičku osobinu "starog naroda" predanja navode svadljivost i

spremnost na tuču (vidi C 2.1); čini mi se, da će za razumijevanje ovih pričanja biti dovoljno ako upozorim na poznate činjenice o borbenim, ratničkim osobinama starobalkanskih plemena u dinarskim krajevima, koje su, od najstarijih vremena, preko srednjeg vijeka, pa sve do danas, ostale prisutne kao najkarakterističnije crte našeg čovjeka na dinarskom području. U vanredno složenim društvenim i ekonomskim vidovima etničke i kulturne simbioze starosjedilaca i doseljenih slovenskih plemena, ratnički duh prvih je, nesumnjivo, veoma često dolazio do izražaja kada je trebalo braniti bazu ekonomskog opstanka (sjetimo se samo, znatno kasnijih, predanja o borbama oko katuna u Vasojevićima!) i mogao je, veoma lako, usloviti nastajanje tradicije o "nabusitosti", "buntovnosti i spremnosti na tuču" starih Bukumira, Matarugu, Kriča i ostalih predslovenskih stanovnika u jednom dijelu dinarskog područja. Čak i ime Kriča podsjeća na razlike u tom pogledu: za doseljene Slovene, koji nisu razumijevali jezik starosjedilaca, govor starih Kriča je ličio na kričanje, pa su im, najvjerovatnije, stvorili ime upravo zbog toga.

Medjutim, kako pokazuje gradja navedena u Indeksu, u pričanjima o fizičkim osobinama "starog naroda" pretežni su tradicionalni folklorni elementi veće starine i šireg geografskog rasprostiranja. Odsjek C 1.2 navodi samo jedan dio u narodnoj tradiciji veoma brojnih podataka o natprirodnom rastu, visini i veličini nekadašnjeg stanovništva. Ova pričanja su, bez ikakve sumnje, nastala na vanredno širokoj tradiciji pričanja o divovima, koja poznaju gotovo svi narodi[70/]. Inspirisan vjerovanjima u bića natprirodne snage, koja u različitim proizvodima narodnog usmenog stvaralaštva igraju veoma značajnu ulo-

gu (osobito u narodnim pripovijetkama[71]), a ponekad i u narodnoj poeziji[72]), narod je na svoje prethodnike, a ponekad čak i na svoje direktne pretke, primjenjivao elemente, kao i čitave, formirane motive, tradicionalnog stvaralaštva i na taj način obogatio, a ujedno i potpuno dehistorizovao, svoja pričanja o starom, iščezlom stanovništvu.

Ovi elementi još više dolaze do izražaja u odsjeku C 1.3 (Snaga starog stanovništva) i to u pričama o djevojkama (ženama itd.) koje, preduči, prenose velike kamene nadgrobne spomenike [73]. U ovim pričanjima koja su u našoj narodnoj tradiciji o starom stanovništvu već dobila formu kliširanih motiva i primjenjuju se, u veoma sličnoj formi, od istočne Hercegovine do Istre, posebno je zanimljivo povezivanje tradicionalnih vjerovanja u natprirodnu snagu divova sa ogromnim monolitnim spomenicima - stećcima, koji su u ogromnoj većini slučajeva, hronološki odredjeni i pripadaju razvijenom Srednjem vijeku, XIV i XV stoljeću. Vezivanje nekadašnjeg stanovništva za koje se obično smatra da je živjelo u davno prastaro doba - sa materijalnim ostacima u konkretnom slučaju grobljima iz Srednjeg vijeka, najbolje ilustruje kompleksnost i složenost naših pričanja o starom stanovništvu, faktore koji su učestvovali u njihovom stvaranju i održavanju, te svu labilnost narodnog hronološkog kriterija.

Stočarstvo i to naročito uzgajanje stoke sitnog zuba, predstavlja osnovnu ekonomsku bazu života na dinarskom području od prastarih vremena sve do naših dana, pa, s toga, i nije čudo da su refleksi te ekonomske stvarnosti našli svoje mjesto u narodnim predanjima. Iako samo dva podatka direktno govore o zanimanju starog stanovništva

(vidi Indeks gradje C 3.1.2) znatno je veći broj predanja na osnovu kojih se, indirektno, mogu stvarati zaključci o bogatstvu iščezlog naroda u predanjima odnosno o velikom broju stoke u njihovim stadima (C 4.1).74/ Gradja navedena u odsjecima C 4.2 (Bogatstvo u vezi sa stočarstvom) direktno odražava osnovu nekadašnje ekonomike u dinarskim krajevima, uz razumljivo hiperbolisanje (hiljade bijelih i hiljade crnih ovaca, prve ovce iz stada stižu u pojatu, posljednje još uvijek na planini itd.), i dehistorizacija nastala u procesu prenošenja odredjene istorijske stvarnosti s generacije na generaciju. Transpoziciju te stočarske ekonomike u predanjima o starom stanovništvu prati i jedna vrlo karakteristična grupa pričanja o mljekovodima pomoću kojih je "stari narod" dovodio mlijeko s planine kućama. Nema podataka o tome da su se mljekovodi, nekada, upotrebljavali u tu svrhu na našem dinarskom području, ali se realan povod za stvaranje ovih gotovo kliširanih pričanja može povezati sa praksom transportovanja mlijeka pomoću mljekovoda u alpskim predjelima.75/ U nastajanju pričanja o mljekovodima vjerovatno je učestvovalo i poznavanje antičkih pa i srednjovjekovnih vodovodnih cijevi, koje je narod, često, imao prilike da pronadje prilikom obrade zemlje.

Ostala pričanja o bogatstvu (C 4.3), vanredno različita i zanimljiva po elementima kojima se koriste da bi ilustrovala nečiju ekonomsku snagu i blagostanje, za nas su posebno interesantna zbog toga što pokazuju da nije jedino stočarstvo igralo ulogu u stvaranju tradicije o blagostanju starog stanovništva, već da je i zemljoradnja uslovljavala odredjeni ekonomski prosperitet.76/ U navedenom odsjeku gradje susrećemo pričanja o oraćim spravama starog naroda koje je bilo izradjeno od zlata (vidi C 4.

3.2), što se direktno može povezati sa pričama o zakopanom blagu, osobito sa odsjekom K 5.3, pošto se kontaminiranje motiva iz ova dva odsjeka Indeksa gradje veoma često susreće u narodnoj tradiciji o starom stanovništvu i bogatstvu kojim je ono raspolagalo.

Gradja navedena u odsjeku C 5 navodi pričanja o brojnosti starog stanovništva i podijeljena je u nekoliko grupa (C 5.2 - C 5.6) koje se medjusobno razlikuju po glavnim motivima pomoću kojih se opisuje ta brojnost. Potrebno je u vezi s ovom gradjom napomenuti da ona takodje reflektuje odredjenu društvenu stvarnost i to, bez sumnje, mnogobrojnost starog naroda u okviru patrijarhalnih dinarskih zadruga ili većih bratstava. Primjenjivanje formulističkih brojeva 7, 9, 70, 77 itd. za označavanje mnogobrojnosti vuče svoj korijen iz šire folklorne prakse i tako od realnih pojava stvara manje-više ujednačen motiv koji je, upravo zbog toga što koristi tradicionalne elemente (u ovom slučaju formulističke brojeve), svojina narodne tradicije o starom stanovništvu na znatno širem području nego što je lokalna, porodična ili zadružna teritorija.77/

Na pričanja o brojnosti starog stanovništva direktno se mogu nadovezati pričanja o različitim materijalnim ostacima (naseljima, komunikacijama, kultnim mjestima), koja današnja narodna tradicija pripisuje starom stanovništvu, a posebno im je bliska gradja u odsjeku E 2 (Nekadašnja veličina naselja). Veoma slikovito prikazivanje veličine nekadašnjeg naselja ("mačka je mogla, sve s krova na krov, ići preko naselja dva sata!" i sl. - time se ilustruje gustina naselja i njegova kompaktnost), izrazilo se već u formiranom motivu kojim narod opisuje prastara naselja, ali i naselja koja su mogla opustjeti u znatno

kasnijim vremenima, čak i u XVII i XVIII vijeku.[79] I u ovom slučaju imamo ilustraciju hronološke nedosljednosti narodne tradicije i dokaz o njenoj sposobnosti da jedan te isti motiv primjenjuje na vremenski različite i odvojene periode.

Autopsijom na samom terenu, u velikoj većini slučajeva, ustanovljeno je da se narodna tradicija koja govori o postojanju nekog davnašnjeg naselja na odredjenom lokalitetu ili većem području, oslanja na konkretne činjenice: na takvim mjestima pronadjeni su nesumnjivi tragovi naselja veoma široke vremenske pripadnosti: od preistorijskih utvrda-gradina i antičkih villa rustica, preko srednjovjekovnih kastela i drugih naseobina, do opustjelih sela, pazarišta i trgovišta, čiji je život bio prekinut u burnim vremenima XVII i XVIII vijeka. Razna kućišta, omedjine, seližta sa ostacima zadivljale minove loze, gumna, radionice i drugi ostaci prebivanja na odredjenom području upotpunjavaju popisanu gradju o naseobinama (odsjek E), koje narodna tradicija pripisuje "starom narodu", tj. Grcima, Kaurima, Ugrima i drugim.[79] Zajednička crta svih ovih kazivanja jeste da su ona, gotovo uvijek, nastala na realnim osnovama.

Stari izvori, ogradjene kamene čatrnje velikih dimenzija (često osobito u bezvodnim krajevima krasa, po Crnoj Gori, Hercegovini i Dalmaciji), ubla, bunarevi i česme, koje odvajkada postoje i kojima "nema pamtioca", kako narod kaže, stoje u neposrednoj vezi sa pričanjima o starim napuštenim naseljima i, naravno, vežu se za stanovništvo s kojim današnji naseljenici nemaju kontinuiteta - sa "Grcima", Kaurima i drugim. Sve su to, odreda, stare gradnje za

sakupljanje vode, napravljene veoma često od velikog kamenja koje nije povezano malterom, a u spomenutim bezvodnim područjima od davnina služe kao jedina pojila.[8o/] Njihov postanak je teško vremenski odrediti, ali se može pretpostaviti da spadaju u red srednjovjekovnih gradjevina koje su služile stočarima za napajanje stada.

Gradja u odsjeku F 1, F 2 i F 3 ima za cilj da pobroji podatke os uzvorima žive vode koje je staro stanovništvo, prilikom svoje seobe iz ovih krajeva, po pričanju "začepilo bivolskim kožama ili vunom", pa je voda izbila na sasvim drugom, često prilično udaljenom mjestu. Ova pričanja, koja već imaju očvrslu formu tradicionalnog pripovjedačkog karaktar motiva, raširena su na veoma prostranoj teritoriji u našem dinarskom području (od istočne Hercegovine do Istre, upor. F 4), a nastala su, nesumnjivo, u vezi sa hidrografskim osobinama krasa, u kome su veoma česte pojave gubljenja vode u ponorima i njeno pojavljivanje na drugom mjestu.[81/] Zanimljivo je da se začepljivanje izvora pripisuje "Grcima", Turcima, kralju (sic!) Sandalju, Vižigotima itd., što, i u ovim primjerima narodnih predanja, svjedoči o tome da se jedan te isti motiv u narodnoj usmenoj tradiciji povezuje sa veoma različitim vremenskim razdobljima, i da, prema tome, ne postoje motivi koji se vežu za jedna hronološki odredjeno staro stanovništvo.

Predanja o putevima i drugim komunikacijama starog stanovništva (razdio G) notiraju, u stvari, razne ostatke antičkih, srednjevjekovnih pa i kasnijih komunikacija.[82/] Iz istih vremenskih razdoblja

potiču kultne gradjevine čiju gradnju narod, u svojim pričanjima, pripisuje nekom starom stanovništvu: "grčke" kaurske, ugarske crkve i crkvine (sve su to, od reda, srednjovjekovne gradjevine ili njihovi ostaci) i manastiri (Vidi H 1, H 2).

Do brkanja hronologije u narodnim pričanjima o kultnim mjestima starog stanovništva dolazi i kada se priča o žrtvenicima, svetištima i drugim bogomoljama; tu se više ne radi samo o ostacima iz Srednjeg vijeka već i o nesumnjivim preistorijskim kamenim tumulusima, koje narod pripisuje najčešće "Grcima" i direktno ih povezuje sa nadgrobnim spomenicima iz Srednjeg vijeka - mnogobrojnim "grčkim" grobljima, o kojima će kasnije biti više riječi.

Groblja i nadgrobni znaci starog stanovništva, kako ih deklariše narodna tradicija, popisani su u odsjeku H 4 i predstavljaju gradju na koju se treba posebno osvrnuti. 83/ Ta groblja pripadaju, u gotovo svim slučajevima, srednjem vijeku. Ova konstatacija je neobično važna, osobito kada se radi o tzv. "grčkim grobljima", pošto se na osnovu poznavanja naših srednjovjekovnih nekropola sa stećcima (a to su redovito, u narodnoj tradiciji "grčka", rijedje "kaurska" groblja), sagledavanje njihova rasprostiranja i društvene pripadnosti otvaraju značajne mogućnosti za rješavanje hronološke pripadnosti starog stanovništva o kome tradicija govori.

Rasprostiranje termina "grčko groblje",koji se susreće u tradiciji od Cetinja na jugoistoku do okoline Gospića u Lici na sjeverozapadu, podudara se

sa centralnim područjem srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika - tzv. stećaka, odnosno sa njihovim vremenski nešto kasnijim derivatima po periferiji tog područja (Ibarski Kolašin, Dragačevo, Takovo itd.). Iz podataka Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu, na osnovu rekognosciranja nekih krajeva i onoga što je objavljeno u monografijama može se zaključiti da su stećci rasprostranjeni skoro na čitavom području Bosne i Hercegovine, osim sjeverno od linije koja bi se, otprilike, mogla povući od Bijeljine prema Banjoj Luci i sjevero-zapadno od linije Sanski Most - Drvar. Najgušće i najbrojnije nekropole nalaze se u Hercegovini (više u centralnom i sjevernom dijelu) u Centralnoj Bosni (područje oko Sarajeva) i u Istočnoj Bosni (Vlasenica-Sokolac-Rogatica).[84/] Medjutim, neka ranija istraživanja stećaka, kao i najnoviji rezultati rekognosciranja terena u tom pogledu, pokazuju da je područje stećaka znatno šire, da obuhvata i neke krajeve Crne Gore (okolina Cetinja, Nikšića, Žabljaka itd.), Polimlja i zapadne Srbije na istoku,[85/], a na zapadu ih nalazimo u Dalmaciji (na više mjesta) i u Lici.[86/]

Uporedjivanje ove teritorije sa područjem rasprostiranja upotrebe termina "Grk, grčki" za staro stanovništvo u našoj dinarskoj usmenoj tradiciji (vidi Kartu I), otkriva se nesumnjiva podudarnost geografskog rasprostiranja, što je već i ranije zapaženo.[87/] Osobito je značajno da se, po najnovijim istraživanjima znatan broj srednjovjekovnih nekropola sa stećcima, osobito u planinskim krajevima može pripisati dinarskim planinskim stočarima - vlasima, koji su, naročito od polovine XV vijeka, počeli da podižu

neposredno pred turska osvajanja, odnosno u prvim decenijama turske vlasti, kada se vlasi društveno afirmišu u novim uslovima.[89/] Migracijama tih stočara s jugoistoka ka sjeverozapadu, uz istovremeno nastupanje turskih osvajača, postepeno je širilo i teritoriju stećaka, koji se, tokom XVI stoljeća transformiraju u drugačije forme i koji tada doživljavaju znatne izmjene u pogledu ukrašavanja. Veza izmedju stočarskih--vlaških nekropola i termina "grčko groblje" očituje se, dakle, u postojanju zajedničke teritorije na kojoj postoje, na prvom mjestu, a može se potvrditi i uključivanjem predanja o zanimanju i bogatstvu starog stanovništva (o kojima je ranije bilo riječi) u ovaj kompleks.

Pošto se, dakle, tradicija u ovom slučaju, veže neposredno za materijalne ostatke iz Srednjeg vijeka, možemo zaključiti da se znatan procenat "starog naroda" o kome ova pričanja govore, može vremenski odrediti, tj. da se u istorijskim predanjima na dinarskom području, u velikoj većini primjera, očuvalo sjećanje na srednjovjekovno stanovništvo. Odstupanje od ovog treba posmatrati u svijetlu nesigurne hronološke orijentacije narodnog predanja, o čemu je, sa dovoljno primjera, već bilo govora.

Popis ostalih grobalja, kaurskih, ugarskih, latinskih, španjskih i lužanskih, židovskih i drugih,[90/] treba da pokaže njihov geografski razmještaj na teritoriji na kojoj žive predanja o starom stanovništvu tog imena. Vremensko determiniranje ovakvih grobalja je otežano činjenicom da ona nisu ispitana u onoj mjeri kao što su to tzv. "grčka" groblja sa stećcima. Ipak se može konstatovati da su hronološkom odredji-

vanju takvih grobalja treba računati na veće vremenske razlike (na primjer, kaurska groblja su, najvjerovatnije, ~~sdmosma~~ srednjovjekovna, odnosno iz prvih perioda turske vlasti, dok se za židovska groblja ne može ustanoviti da li pripadaju preistorijskim nekropolama sa tumulusima, ili pak ranim slovenskim grobovima istog tipa); identična je situacija i sa gomilama, odnosno primetnim ili nametnim gomilama, o kojima je u našoj literaturi već pisano.[91/]

3. Motivi i ostalo

Kao uzrok nestanka starog stanovništva sa dinarskog područja narodna predanja najčešće navode klimatske nepogode, odnosno posljedice tih nepogoda i,lokalisirane na samo jedan dio dinarskog područja, na Crnu Goru, medjusobne borbe i istrebljenje u kojima je staro stanovništvo fizički uništeno. Pričanja o tome su do danas stekla manje-više ujednačenu formu motiva koji se, u predanjima, primjenjuju uvijek kada je riječ o iščezavanju "starog naroda".

Tako je u grupi podataka o klimatskim uzrocima seobe i nestanka (vidi Indeks gradje D 1) formirano nekoliko motiva, koji, nesumnjivo, imaju svoje porijeklo u realnim pojavama, iako su u punoj mjeri dehistorizovani i u njima se teško prepoznaje početni impuls. Indeks gradje pokazuje da se u visokim planinskim oblastima dinarskog područja i u oblastima sjevernije od glavne vododjelnice koja se pruža od jugoistoka prema sjeverozapadu susreću četiri osnovna motiva: priča se da je staro stanovništvo isbjeglo A/ usljed velike zime (D 1.1), B/ usljed snijega koji je padao više godina (D 1.2), usljed snijega koji je pao iznenada, usred ljeta (D 1.3) i u zapadnim krajevima D/ mraz koga staro stanovništvo nije ranije poznavalo (D X 1.4). U drugim krajevima dinarskog područja gdje je snijeg rijetka pojava priča se da je seobu "starog naroda" prouzrokovao vjetar (D 1.5), odnosno vjetar sjeverac (D 1.5.1), odnosno suša; a takodje se navode posljedice tih klimatskih nepogoda.

Kako gradja pokazuje, ističe se veliki broj podataka koji spominju neuobičajena zahladjenja i pad temperature kao uzrok seobe i iščezavanja "starog naroda" iz pojedinih dinarskih područja. Ovo je primijetio već J.Cvijić, koji kaže: "Klimatska kolebanja, naročito sušne godine, jake zime, veliki povodnji koji su sa klimatskim kolebanjima u vezi, bili su od uticaja na raseljavanje jednih i naseljavanje drugih krajeva. Za Balkansko Poluostrvo nema drugog niza meteoroloških promatranja, na osnovu kojih bi se mogla utvrditi klimatska kolebanja i uzroci gladnih godina, koje se tako često u tradiciji i zapisima spominju. Ali bi od interesa i značaja za naša ispitivanja bilo, kada bi se skupili svi zapisi o gladnim godinama, jakim zimama, sušama, poplavama itd. Ako se njihovom diskusijom i ne dodje do rezultata, kojima bi se utvrdila klimatska kolebanja, došlo bi se pouzdano do objašnjenja mnogih migracija."[92/] Poznavanje klime u našim krajevima, posebno u dinarskoj oblasti, nije ni do danas mnogo bolje, jer su do sada publikovani jedino rezultati stručno obavljenih meteoroloških promatranja za period od 1925-1940. godine.[93/] Klimatologija, medjutim, pozna trogodišnje i šesnaestogodišnje periode klimatskih kolebanja, jedanaestogodišnji period sunčanih mrlja, kao i Brücknerovo kolebanje klime u rasponu od 35 godina.[94/] Historijska svjedočanstva o klimatskim kretanjima u Evropi pokazuju da se u prvoj mileniji n.e. javljaju osobito oštre zime (tako se, na primjer, god.4ol. i 8oo-8ol. zaledilo Crno more, godine 763. bili su zaledjeni Dardaneli itd.). Isti podaci pokazuju da pri kraju srednjeg vijeka broj veoma oštrih

zima opada. U XIV i XV vijeku jedanaest puta se spominje debeli led na južnom Baltiku, a u XVI i XVII vijeku svega 4 puta, da od godine 1800. oštrina zima stalno opada.95/

Medjutim, to još uvijek nije dovoljno za razumijevanje narodnih predanja o kojima je riječ i htonološkom vremenskom odredjivanju klimatskih nepogoda i zahladjenja koja su eventualno uticala na migriranje u našim krajevima. Stoga će biti potrebno osvrnuti se i na podatke koje pružaju naše stare hronike i drugi istorijski materijal. Bojati se, ipak, da ni ta slika neće biti potpuna, s obzirom na teritorijalnu ograničenost pojedinih starih hronika i nedostatak izvora ove vrste kako za pojedine vremenske periode, tako i za pojedine geografske oblasti. Stoga ću, najprije, navesti podatke o neobično jakim zimama koje su zabilježene u više ljetopisa, a tek onda pojedinačne, usamljene vijesti o neobičnim zahladjenjima. I pri tome treba biti osobito oprezan u prosudjivanju vjerodostojnosti i upotrebljivosti podataka iz pojedinih ljetopisa, pošto je poznata praksa prepisivanje jednog ljetopisa u drugi, tako da se podatak o nekoj izvanredno hladnoj zimi može ipak, odnositi samo na jedno uže područje, ali je, prepisivanjem hronike, ta vijest stigla mnogo veću teritoriju.

Hladne i "zle" zime se u našim starim ljetopisima spominju godine 1408, 1453. (o poletiju pade slana, car Memed uze Carigrad), 1476, 1504. (u više ljetopisa), 1510. (pade sneg meseca julija po gorah 4 pedi), 1548. (pade sneg meseca avgusta), 1586. (veli-

ki sneg bist na Vaskrsenije), godine 1617. bila je takodje velika zima, 1621. saledilo se u Hercegovini, u jannaru, poplavljeno Popovo polje, pa su ljudi po ledu išli iz Veličana u Zavalu. Godine 1665, 2. aprila, pade veliki i dubok sneg po svoj Bosni, a 1684. "biše golemi snigovi"; 169o. pade snijeg na žito; godine 1716. na 13. avgusta, "pade snig po Bosni, uništi žito", 1717, na 2o.jula, "pade snig u Bosni po planinah". Tako je i godine 1741. pao veliki snijeg na 1. maja, a 1777, 16.VI, "ubi mraz sve pasulje, tikve... a u turskoj strani, po planinama, veliki sneg pao jest".96/

Ovaj letimičan pregled podataka o surovim zimama u našim krajevima, odnosno o iznenadnom padanju snijega usred ljeta, treba dopuniti i podacima o gladnim godinama, koje su ovim mogle biti izazvane. Tako je godine 1338. u Dubrovniku zabilježena velika glad koja je potrajala dvije godine, 1356. "bist gladna godina", 1358. "bist glad velik", 1453. i 1454. bijaše velika glad u Hercegovini i dubrovačkom zaledju, 1456, "bist glad krepk po vsudu", 1537. i 1538. je u Dubrovniku ponovo zabilježena velika glad i skupoća, 1576. zabilježena je glad u Makedoniji i "po Vlasoh". Godine 1666. "pomarče sunce i biše velike vrućine i glad" po Bosni i Hercegovini, 1686. "bist glad ~~preky~~ krepk", 169o. "bist glad teščaiši", 1741. bijaše glad i skupoća po Bosni.97/ Ako ovim podacima dodamo zabilješke o sušnim godinama, uz koje se, u ljetopisima obično spominje i glad, pregled gladnih godina u toku nekoliko prošlih vijekova biće nešto potpuniji: godine 1471. "bist glad i suša, jako mnoga mjesta proiti na prehrama"; 15o9. bijaše "suša i glad i tuga", 1584. "bist sušna godina". Znatno kasnije, 18o2. i 1834, takodje se u ljetopisima spominje suša i, kao njena pratilja, glad. 98/

Već se iz ovih nekoliko podataka vidi, da je samo specijalnim istraživanjem po izvorima moguće stvoriti sistematičnu sliku o vremenskim prilikama na našem području u prošlosti. Medjutim, bez obzira na to, smatram da rješenje pitanja zbog čega se u predanjima javljaju klimatski uzroci nestanka ili seobe starog stanovništva treba potražiti na drugoj strani, i to u svakodnevnoj praksi, u načinu narodnog života i u njegovoj privredi. Vremenske prilike, o kojima govore ljetopisi i drugi pisani materijal, su, po mom shvatanju, samo olakšale održavanje i prenošenje motiva o iznenadnom padanju snijega i dugim zimama, odnosno sušama, motiva koji imaju drukčije, starije porijeklo.

Iako se u predanjima nalaze i elementi koji nam omogućavaju da i obradu zemlje ubrojimo u zanimanje "starog naroda" (vidi Indeks gradje, C 4.3 gdje se govori o oraćim spravama od zlata; zatim čitav odsjek D 1.3 u kome su navedena pričanja o tome da je staro stanovništvo "zabolo rala u površinu snijega"itd.), pošto odgovara istorijskim činjenicama, što je sasvim prirodno, većina pričanja o osobinama starog stanovništva, naročito kada je riječ o njihovom bogatstvu, upućuje na zaključivanje da su, po motivima predanja, stari stanovnici dinarskog područja bili prvenstveno i pretežno stočari. Kako se ovo ne sukobljava sa stvarnim stanjem stvari, smatram da je potrebno potražiti realnu pozadinu motivima o nestanku starog stanovništva upravo u rasvjetljavanju odredjenih aspekata njihovog stočarskog privredjivanja.

Oscilacije izmedju ljetnjih i zimskih ispaša predstavljaju osnovnu karakteristiku arhaičnog načina uzgajanja stoke (prvenstveno stoke sitnog zuba) na gotovo čitavom dinarskom području. Ovakav način stočarenja pripada, nesumnjivo, veoma starim formama uzgjanja stoke na čitavom balkanskom pa i mediteranskom tlu. Mnogobrojni podaci iz raznih perioda naše prošlosti, od antike do naših dana, te brojna etnološka i istorijska istraživanja ekonomike u našim planinskim oblastima, dozvoljavaju nam da stočarstvo, a u okviru njega i oscilacije planinskih stočara na dinarskom području, osobito u planinama jadranske centralno-dinarske zone, smatramo specifičnom karakteristikom stočarstva u tim krajevima.99/ Izlazak na visoke planine u proljeće i silazak sa planinskih pašnjaka s prvim hladnim danima (ponekad i u veoma udaljene župne krajeve) predstavlja, po mom mišljenju, onu realnu osnovu, onu stvarnost koja se kasnije u predanjima, iskazivala u pričanjima o "starom narodu" koga je "otjerao snijeg". Ako se, pri tome, ima u vidu i činjenica da su stočarska kretanja na dinarskom području ranije bila znatno i slobodnija u izboru samih pašnjaka i da se može govoriti o polunomadskom dinarskom stočarstvu, onda je opravdana i pretpostavka da su predanja direktan odraz realne prakse: oscilacije su trajale stoljećima, klimatske prilike su uvijek bile uzročnik povlačenja stočara sa planinskih pašnjaka (prvi jesenji mrazovi, snijeg, pa čak i iznenadna zahladjenja - mraz ili snijeg usred ljeta - koja su veoma česta na visokim dinarskim planinama), stočarsko stanovništvo je znatno pokretljivije od sesilnog zemljoradnika, a u različitim razdobljima naše

istorije, upravo se stočarsko stanovništvo lako i masovno odlučivalo na mnogobrojne migracije širih razmjera, seleći se najčešće u pravcu sjeverozapada. Kada se tome dodaju i klimatske nepogode fiksirane u pisanim spomenicima odnosno posljedice klimatskih nepogoda - kao što su nerodice i njom prouzrokovana glad - smatram da ima dovoljno opravdanih razloga da se pričanja o snijegu koji je "padao neprestano više godina" odnosno koji je pao "usred ljeta" i drugi motivi tog karaktera, dovedu u vezu i protumače tradicionalnim stočarskim sezonskim kretanjima na području o kome je riječ.

Ovdje je od bitnog interesa za razumijevanje na koje se stanovništvo odnose ova predanja povezivanje ovog zaključka o ekonomici "starog naroda" sa našim znanjima o starosjediocima Balkanskog poluostrva, tj. teritorije koja je šira od dinarskog. Predslovensko stanovništvo u unutrašnjosti, koje se razvilo od Tračana, Ilira, rimskih osvajača i njihovih potomaka na balkanskom tlu, pitanje njihove simbioze sa doseljenim Slovenima i različiti aspekti kulturnih i drugih uticaja jednih na druge, odavno su postali predmet opsežnih naučnih istraživanja na koje se ovdje ne mogu poimenice osvrtati. Medjutim, koristeći se rezultatima tih istraživanja možemo, po mom mišljenju, doći do zaključka da je i to stanovništvo starobalkansko kasnije poslovenjeno i u etničkom smislu znatno izmijenjeno, živo u predanjima o kojima raspravljamo. To se najbolje ogleda u pričanjima koja navode njihova imena. Ta imena su, po mnogobrojnim ispitivanjima, nesumnjivo neslovenskog, dakle starobalkanskog porijekla. Osim toga, dovoljno se samo podsjetiti zapisa o našima privre-

djivanja Vlaha na našem području u Srednjem vijeku (stočarenje sitnom stokom i kiridžijanje),[100] te uloge koju su u vrijeme turskih osvajanja, sada već poslovenjeni starosjedioci - vlasi (stočari) odigrali pri naseljavanju sjeverozapadnih pokrajina dinarskog sistema (Dalmacija, Lika i dalje),[101] pa da se povezivanje predanja sa Vlasima (u ranijim vijekovima), odnosno vlasima (Srbima i Hrvatima, stočarima, u kasnijim vijekovima), nametne samo po sebi. Ovome govore u prilog i oni odsjeci Indeksa gradje u kojima se, kao uzroci nestanka, navode medjusobna istrebljenja, tj. fizičko uništenje starosjedilaca - po narodnim predanjima Mataruga, Kriča, Španja i drugih.

Jednu varijantu klimatskih uzroka nestanka starog stanovništva predstavljaju kazivanja koja, kao uzrok, navode vjetar, odnosno vjetar sjeverac, što, svakako, spada u isti kompleks. Nešto je drukčijeg karaktera kazivanje o suši i sušnim godinama, koje su navele po pričama staro stanovništvo da se iseli (vidi Indeks gradje D 1.7). Karta IX geografske rasprostranjenosti podataka o uzrocima nestanka otkriva da se pričanja o suši javljaju u krajevima u kojima su, s obzirom na klimatske prilike koje tamo vladaju, veoma rijetke snježne padavine (okolina Skadarskog jezera, jugoistočna Hercegovina). Poseban kuriozitet, koji nedvosmisleno govori o uticaju migracija na širenje ovih predanja, predstavljaju podaci o suši kao uzročniku nestanka starog stanovništva zabilježeni na planini Ozrenu, u sjevernoj Bosni (vidi indeks gradje D 1.7.12). S obzirom na klimatske prilike koje vladaju na Ozrenu, bilo bi logično očekivati da će predanja, kao i u drugim krajevima Bosne, navesti

neuobičajeno dugo padanje snijega kao razlog nestanka "starog naroda" medjutim, to nije slučaj. Pošto je stanovništvo Ozren planine, kako pokazuju izvršena etnološka ispitivanja,[102/] porijeklom iz Hercegovine i Crne Gore, dakle iz krajeva gdje su uslovljena klimom raširena pričanja o suši, zaključujem da su matična predanja prenešena u novu sredinu i da se upravo zbog toga bitno razlikuju od ostalih predanja u Bosni.

Kako pokazuju slijedeći odjeci ovog dijela Indeksa gradje (D 1.6 i D 2), magla, suša, te posljedice klimatskih nepogoda (nerodica i glad), spadaju u široku grupu predanja čiji su motivi nastali na osnovu zapažanja odredjenih klimatskih osobenosti pojedinih krajeva, kao i na osnovu realnih iskustava u pogledu uticaja tih klimatskih pojava na ekonomiku stanovništva. Nerodne godine, glad i neimaština prouzrokovali su mnogobrojne veće i manje migracione talase koji su, vijekovima, zapljuskivali župne sjeverne i sjeverozapadne krajeve naše zemlje. Stoga se ova grupa podataka može nazvati i grupom koja za uzrok nestanka starog stanovništva navodi ekonomske razloge.

Postoji još jedna grupa predanja o uzrocima nestanka "starog naroda", koja je, po svom običaju, neobično važna za bolje razumijevanje čitavog kompleksa i davanja lakšeg odgovora na pitanje: na koje stanovništvo narod misli kada priča ova predanja? To su pričanja koja navode borbe, medjusobne pokolje, pogibije i istrage starog naroda (vidi Indeks gradje D 3). Gledano geografski, ova su predanja vezana isključivo za odredjena područja Crne Gore. Kada se ima pred očima činjenica da se upravo na tom području proces et-

ničko i kulturne simbioze izmedju dinarskih starosjedilaca i doseljenih Slovena odvijao tokom jednog dugog perioda, da su to krajevi u kojima je očuvano najviše neposrednih tragova ranijeg sloja stanovništva (u pojedinim elementima materijalne kulture, u toponomastici (na primjer, u somatskim osobinama današnjih stanovnika tih krajeva, uz ostale mnogobrojne osobine koje ovdje ne mogu navoditi), te da je to područje bilo matica iz koje su kretale mnogobrojne migracije, onda ćemo dobiti mogućnosti za odgovor da se takva predanja odnose na staro, predslovensko stanovništvo crnogorskih plemena, s kojim su slovenski doseljenici tijesno kontaktirali i postepeno se stapali.

Kako zaključujemo na osnovu predanja i uzroci nestanka starih "Grka", Kriča, Bukumira i Lužana su, u biti, ekonomski: predanja spominju krvave bitke oko planinskih ispaša, koje su, u pričama svedena na biološke posljedice - stari se narod "isklao medju sobom".

Već kod Dukljanina nalazimo više kazivanja o medjusobnim borbama i istragama u staroj Duklji, istiskivanje Kričana sa Durmitora ustanovljeno je po arhivskoj gradji, širenje Vasojevića iz Lijeve Rijeke prema Polimlju datira od sredine XVIII vijeka - kao što vidimo iz ovih navoda (a oni bi se mogli dopuniti mnogobrojnim ilustracijama o kojima postoji bogata literatura, istorijska i etnološka), etničke promjene i prateće pojave tih promjena bile su, gotovo redovno, prouzrokovane ekonomskim razlozima. Predanja, navede-

na u razdjelu D 3 to veoma slikovito prikazuju, a i u etnološkoj literaturi ima dosta podataka o kontaktiranju, sukobima i simbiozi starog stanovništva i novih doseljenika.[1o3/]

Zanimljivo je da za stare Mataruge, Mataguže i Macure nema predanja koja bi pričala o tome da su oni nestali zbog borbi, pogibija ili nekog drugog oblika fizičkog uništenja. To su upravo plemena koja se spominju u arhivskim knjigama. Teško je pretpostaviti da je u čitavom kompleksu ljutih i dugotrajnih borbi oko planinskih ispaša, koje su trajale gotovo do naših dana, sudbina svih plemena bila drukčija od sudbine starih Bukumira, Kriča i Lužana, ali je činjenica da su odredjene razlike u uzrocima nestanka morale postojati. U pričama o Bukumirskoj pogibiji sačuvano je, možda, sjećanje na jedan istinit dogadjaj, na neki veći pokolj stočara Bukumira na planini Komu, koga, na žalost, ne možemo datirati. Slično je i sa sudbinom starih Kričana na Jezerima, iako se može postaviti vremenska granica nakon koje se oni više ne spominju na svom starom teritoriju (139o-1454 na Jezerima se već spominju Drobnjaci). Htio bih ukazati na jedan zanimljiv aspekt kričanske pogibije: Lapac Kosovčić, pripadnik doseljenih Drobnjaka, ubija ("prosipa drob") kako priče kažu svom zetu, sinu kričkog vojvode Kalocke, dakle starosjediocu. Predanje efektno odražava miješanje koje je, u to vrijeme, nesumnjivo bilo svakodnevna pojava u odnosima izmedju starosjedilaca i doseljenika kako kažu predanja u ovom slučaju, došljak je svoju kćer dao starosjediocu Kriču, što može imati značaja za razumijevanje početnih faza u njihovom mo-

djusobnom kontaktiranju: davanjem svoje kćerke starosjediocu za ženu, došljak sebi obezbjedjuje učestvovanje u ekonomskim pravima sredine u koju se naseljava.

Ostali razlozi iščezavanja "starog naroda" koja predanja navode, nemaju isti značaj za rasvjetljavanje ekonomike starog stanovništva kao ova koja smo upravo pretresli. Te su sporadična usamljena pričanja, više naginju upotrebi tradicionalnih, folklornih elemenata. U pričanjima susrećemo reflekse narodnih vjerovanja (krv ubijenog provrela nakon nekoliko godina), transponirane odraze mogućih realnih uzroka (napuštanje mjesta stanovanja uslijed mnogobrojnih zmija koje su ometale normalan život),[104/] kao i mistične uzroke u kojima često, takodje prepoznajemo impulse koje je običajna praksa, odnosno narodno vjerovanje, dala njihovom formiranju i održavanju (vidi Indeks gradje D 5.2).

Pričanja o zakopanom blagu (razdio K Indeksa gradje) predstavljaju vanredno zamršen splet raznorodnih i raznolikih elemenata narodne tradicije, da je, veoma često, gotovo nemoguće izdvojiti osnovni impuls za nastanak odredjenog pričanja: realan povod (na primjer, nalaz zakopanog blaga), narodno vjerovanje koje uslovljava održavanje priča o zakopanom blagu ili neki drugi razlog. Ispreplitanje istorijskih reminiscencija s magičnim predstavama i uvriježenim pojmovima o mističkoj praksi je opšta pojava u gotovo svim primjerima o zakopanom blagu predanjima ne samo na našem dinarskom području, nego na znatno širem području.[105/]

Osnovna zajednička karakteristika ovih pričanja je u tome što su ona nastala pod neposrednim uticajem narodnih vjerovanja. Ovo se odnosi naročito na kazivanje o zakopanom blagu u narodnim predanjima o starom stanovništvu koja se nalaze pod oznakom K 1, K 2, i K 3 Indeksa gradje. Povezivanje priča o zakopanom blagu sa nekadašnjim stanovništvom ponekad nije osobito izraženo, ali u nekoliko slučajeva Indeks gradje ipak pokazuje da se priče o skrivenom blagu vežu neposredno na iščezlo stanovništvo koje je, prilikom odlaska, na bijegu i sl., zakopalo svoje blago (upor. K 4.3; K 4.6; K 4. 25). Spomene starog stanovništva, u vezi sa zakopanim blagom, nalazimo u Indeksu gradje i u ostalim odjeljcima razdjela K (na primjer, K 5.1; K 5.2; K 5.3.3;), što jasno potvrdjuje zaključak da je znatan broj pričanja o starom stanovništvu veoma često inspirisan tradicionalnim narodnim vjerovanjima šireg rasprostranjenja i znatno veće starine.

Kompleksnost ovih pričanja ogleda se, pored ostalog, elementima različitog porijekla koji aktivno saradjuju pri stvaranju i održavanju kazivanja o zakopanom blagu; u jednom te istom pričanju, često puta veoma kratkom, nalazimo istovremeno spomen starog stanovništva koje je blago zakopalo, ime lokaliteta za koji se vjeruje da je na njemu blago skriveno, vjerovanje o natprirodnim čuvarima blaga (zmija čuvarica), uslovima za otkopavanje (sa odredjenim magičnim radnjama), narodne pojmove o bogatstvu starog stanovništva (kazani zlata, zlatan stan ili zlatne orać e sprave), kao i veoma brojne spomene vraćanja starog stanovništva po blago. Uvid u razdio K Indeksa gradje potkrijepiće ovu konstataciju brojnim primjerima.

Zanimljive primjere koji traže svoje realno tumačenje pruža odsjek K 5 (Vrsta zakopanog blaga), naročito neki njegovi dijelovi. Priče o blagostanju i bogatstvu nekadašnjeg stanovništva, kazivane su često u otežanim uslovima života, u vrijeme kada je narod teško trpio od gladi i siromaštva, imaju i svoju razumljivu i opravdanu psihološku dimenziju. Ova se ispoljava u hiperbolisanom nabrajanju količine blaga (kazani zlata i sl.), a osobito u pričanju o skrivenim ili zakopanim većim količinama hrane (vidi K 5.5). Bogatstvo pojedinaca ili rodova tumači se, ponekad (vidi K 6.2), kao posljedica slučajnog nalaza zakopanog blaga, što, uz ostale elemente koji aktivno sudjeluju u stvaranju i održavnju veoma složenog kompleksa tradicije i pričanja o zakopanom blagu, može imati i svoju realnu podlogu. Interesantna je činjenica da se pričanje o zakopanom blagu veoma često vezuju za lokaliteta na kojima, prema arheološkim i istorijskim istraživanjima, postoje i stvarne mogućnosti za njegovo postojanje. Nije rijetka pojava da se priča o zakopanom blagu vežu za neku preistorijsku gradinu, ilirsku "zaspu" za pohranjivanje hrane, antičko naselje ili srednjovjekovni spomenik, pa se i održavanje odredjenog pričanja o blagu, u tim slučajevima, može tumačiti realnim okolnostima.

Pored toga, važno je istaknuti i ujednačenost pričanja o zakopanom blagu na našem dinarskom području. Sagledavanje ove činjenice biće olakšano uvidom u popis paralela sa srpsko-hrvatskog područja,[1o6/] gdje su navedeni i podaci o najvažnijoj literaturi o ovoj materiji. Potrebno je ukazati i na veliku sličnost

dinarskih kazivanja o zakopanom blagu sa istorodnim pričanjima susjedskih naroda[107], odnosno sa predanjima o zakopanom blagu kod ostalih evropskih i vanevropskih naroda.[108]

Posebnu posljednju grupu pričanja u vezi sa iščezlim stanovništvom predstavlja gradja označena slovom L u Indeksu gradje (Fantastični tragovi života starog stanovništva). Odsjek L 1 je u svakom slučaju čvršće vezan za sačuvana sjećanja na nekadašnje stanovnike dinarskih krajeva, nego gradja L 2. pošto se odredjene prirodne pojave (prvenstveno riječne klisure i sl.) i njihov nastavak pripisuju djelatnosti čitavog stanovništva ili, pak, pojedinaca. Ono što odmah pada u oči je činjenica da se i ovdje, kao uostalom i u svim razdjelima gradje koja je nastala kao rezultat aktivne saradnje više vidova tradicionalne prakse,znanja i predstava, ogleda sva složenost i medjusobno ispreplitanje raznorodnih elemenata. Pričanja u ovoj grupi su se razvijala pod još jačim uticajem tradicionalnih pojmova o o natprirodnoj snazi "starog naroda" tako da i u ovom razdjelu, kao što je to bio slučaj u razdjelu C (Osobine starog stanovništva), susrećemo motive o natprirodnoj snazi rudara (okolina Fojnice), Kara (u centralnoj Bosni), itd. Pričanja o divovima imaju i ovdje prevagu nad ostalim motivima. Upravo zbog toga što tradicija o divovima prevladava.

Geografska rasprostranjenost ovih područja nije ograničena samo na geografsko područje ovog istraživanja. Navodeći paralele sa predaje o divovima iz Istre, M.Bošković-Stulli je, u napomenama, dala iscrpan prikaz motiva o ovim natprirodnim bićima koja zauzimaju vidno mjesto u tradiciji južnoslovenskih

skih naroda i, ujedno, pokazala svu složenost i mogućnosti kontaminacije raznorodnih motiva u našim predanjima o divovima.[109/] Vanredno zanimljive paralele s makedonskog jezičkog područja o razbijanju stijena i otvaranju riječnih klisura, sa više makedonskih lokaliteta, donosi K.Pomašlicki.[110/] Interesantno je da se u Makedoniji ta pričanja vežu za ime Kraljevića Marka, čije nas osobine (natprirodna snaga, rast, dug život, itd.) i inače podsjećaju na narodne tradicionalne pojmove o divovima.[111/] Gotovo identične priče o divovima nalazimo i kod ostalih nama susjednih i srodnih naroda, čak i kod onih veoma udaljenih (na primjer u Finskoj).[112/]

Drugu vrstu fantastičnih tragova života i djelatnosti starog, danas iščezlog stanovništva u dinarskom području nalazimo u razdjelu L 2 (Gvozdene halke na vrhovima planina). Iako pripadaju istom kompleksu predanja u navedenim primjerima se nikada izričito ne navodi ime ili koje druge osobenosti tog stanovništva; medjutim, ta veza se, posredno, ipak može ustanoviti. Imaginarne gvozdene halke su, po narodnom pričanju, služile u staro doba za vezivanje brodova (ladja, "džemija" itd.) onda kada je u ovim krajevima bilo more i kada su samo vrhovi planina (vidi u Indeksu gradje), koje su te planine poput ostrva izvirivale iz nepreglednog vodenog prostranstva. Usmena narodna tradicija u dinarskim krajevima sačuvala je, možda, u ovim kazivanjima mutne predstave na daleki diluvij, ali je dozvoljena i pretpostavka da su ta pričanja u kasnije vrijeme dobila nov impuls kroz biblijska pričanja o potopu, tako da se, još i danas, u punom životu, mogu naći u našoj (i ne samo našoj) narodnoj tradiciji.

N a p o m e n e

1/ Čak niti Vuk St. Karadžić, koji je u svom Rječniku dao obilje etnografske i folklorističke gradje, uz tumačenje riječi Grk ne navodi da se tim terminom, u mnogim našim krajevima, označavaju nekadašnji stanovnici; Rječnik JAZU s.v. Grčadija, Grče, Grčki, Grk, takodje ne spominje ovo značenje.

2/ Upor. Indeks gradje, A 1. i Kartu I.

3/ Upor. A. Bauer, Die Anfänge österreichischer Geschichte, Griechische Kolonien in Dalmatien, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Jahrgang XVIII, Wien, 1895, S. 128-135, 149.
C. Patsch, Die Lika in römischer Zeit, Schriften der Balkankommission, I, Wien, 19oo, S. 27.
C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Kaiser. Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, V, Wien 19o7, S. 1o9 i osobito
G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU, knj. 322, Zagreb 1961.

4/ S. Ćirković, Istorija Bosne, Srpska književna zadruga, Beograd, 1964, str. 28.

5/ N. Milaš, Pravoslavna Dalmacija, Novi Sad 19o1, str. 115 ff.

6/ Serpsko-Dalmatinski Magazin, godište 1865, str. 23.

7/ J. Cvijić, Antropogeografski problemi Balkanskoga poluostrva, SEZ IV, str. XXIX; upor. i Vuk, Rječnik, s.v. Grk.

8/ K. Jireček, Istorija Srba, II, Beograd 1952, str. 24o.

9/ N. Županić, Nav.djelo, str.173; vidi i M. Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1o75-118o); Zagreb 19ol; S. Stanojević, Vizantija i Srbi, I i II, Matica Srpska, Novi Sad 19o3, 19o6.

1o/ N. Županić, Nav.djelo, str.172.

11/ M.S. Filipović, Predanja o Grcima, SKZ na XLV, br. 7, Beograd, 1935, str.551-554.

12/ I. Kukuljević, Marulić i njegovo doba, Stari pisci, Vol.I, p.XLIV.

13/ Kazivač Omer Vrabac, star. 7o godina, iz sela Podiša na Glasincu kod Sarajeva rekao mi je da je "kralj tih starih Grka koji su ovdje davno živjeli bio Grčić Manojlo". D. Sergejevski, naučni savjetnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, usmeno mi je saopštio da je isto pričanje čuo od starog Ljube Peće u selu Strojicama, u Janju kod Jajca.

14/ Ovo mišljenje prvi je iznio M.S.Filipović u prikazu Županićeva rada, gdje kaže: "...sa dosta vjerovatnoće može se reći da su pod "Grcima" prvobitno i najčešće zamišljani pripadnici pravoslavne crkve a srpskohrvatske narodnosti." M.S. Filipović, Nav.djelo, str.554.

15/ Vuk, Kovčežić, str.33-34.

16/ Monumenta ragusina, T.V. (13ol-1336), Zagreb 1897; T. III (1359-1364), Zagreb, 1895.

17/ K.Jireček, Hrišćanski elementi u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, Zbornik K.

Jirečeka, I, Beograd, 1959, str.479; N.Z.Bjelovučić, Povijest poluotoka Rata (Pelješca), Split,1921, str. 111,12o.

18/ Rječnik JAZU, s.v.Grk, grčki.

19/ Citat po N.Z. Bjelovučiću, Nav.djelo,114.

2o/ N.Z. Bjelovučić, Nav.djelo, str.114; Upor. i mnogobrojne spomene bježanja stočara na Poluotok, osobito pred Turcima, K.Jireček, Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima, Zbornik K.Jirečeka, I, Beograd 1959, str.193-2o4.

21/ S.Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača, Beograd 1964, str.216, 235 i odgovarajuća literatura koju Ćirković navodi.

22/ Upor., na primjer, R.Lopašić, Bihać i Bihaćka krajina, Zagreb 189o; V.Skarić, Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni, GZM XXX, Sarajevo 1918; N. Županić, Žumberčani i Marindolci, Prosvjetni glasnik XXXIII, Beograd,1912; str.49-5o; K. Draganović, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas, Croatia Sacra, 8, Zagreb 1934, str.175.ff.; M. Petrić, O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini, Doseljavanje i unutrašnja kretanja, GZM, na, E, Sarajevo 1963, str.5-12; S. Ćirković, Istorija Bosne, str.34, 35o.

23/ Vidi o tome mišljenje Lj.Kovačevića, Srbi u Hrvatskoj, Beograd, 19o9, str.27, koje pobija Županić u svom radu "Žumberčani i Marindolci", str.49, gdje kaže: "Vlasi doseljeni u Hrvatsku u 16. i 17. veku iz Bosne, Slavonije i Dalmacije su obično Srbi, a redje ili samo izuzetno Hrvati".

24/ Po mišljenju V.Djerića, ime "Walachi", koje se od 16. vijeka naovamo spominje u dokumentima, odnosi se na Srbe pravoslavne vjere, na pounijaćene Srbe i na katoliko-štokavce. Svi su oni doseljeni s istoka ili jugoistoka. V.Djerić, O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našega naroda, Beograd, 19oo.

25/A.Ivić, Migracija Srba u Hrvatskum tokom XV,XVI i XVII stoleća, SEZ XXVIII, Subotica 1923, str.69.

26/ Vidi Serpsko-Dalmatinski Magazin, Godište 1866, Zadar, 1866, str.154, 155, 156.

27/ Ibid., str.146.

28/ Ibid., godište 187o-71, str.4-5, 6, 9.

29/ Ibid., str.63.

3o/ Vidi S.Pavičić, Seobe i naselja u Lici, ZNŽO, knj. 41, Zagreb, 1962.

31/ Nav.djelo, str.148-149, 188, 88.

32/ Nav.djelo, str.167-171, 174, 198.

33/ Nav.djelo, str.262-275. Vidi i A.Ivić, Seobe Srba u Hrvatsku i Slavoniju, Sremski Karlovci, 19o9.

34/ A.Škaljić, Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hrcegovine, Bilten Instituta za proučavanje folklora u Sarajevu, Dopunska izdanja 2, Sarajevo, 1957, s.v.djaur.

35/ M.S.Filipović, Rama u Bosni, SEZ LXIX, Beograd 1955, str.24.

36/ Vidi Rječnik JAZU, s.v.Kaurin

37/ Vidi Rječnik JAZU, s.v. Lutoran; "od XVII vijeka u pisanim spomenicima. U Dubrovniku kao i u Bosni prosti narod misli da lutori ne vjeruju u boga".

38/ K.Jireček, Istorija Srba, I, str.77, II. str.47.

39/ Nav.djelo, knj.II,str.47; O Kričima vidi A.Luburić, Kriči, Zapisi, knj.VI, sv.1, Cetinje 1930.

40/ Imenik mesta, Pregled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji, Beograd 1956.

41/ K.Jireček, Nav.djelo, knj.I, str.77; knj.II,str.46. K.Jireček, Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, Zbornik K.Jirečeka, I str.477.

42/ Upor. K.Jireček, Istorija Srba, I, str.46; Rječnik JAZU, sv.Mataruga; P. Skok, Zeitschrift für romanische Philologie, XLI, br.24, str.549.

43/ K.Jireček, Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima, Zbornik K.Jirečeka, I, str.196.

44/ Upor. Rječnik JAZU, s.v.Mataruga i Imenik Mesta Jugoslavije. - u mataruškim rodovima: A. Luburić, Mataruge, Glasnik geografskog društva, sv.11, Beograd 1925, str.136; Š.Kulišić, Mataruge kod Prijedora, Razvitak, god.VI, br.12, Banja Luka 1939.

45/ V.Ćorović, Historija Bosne, I, SKA, Beograd 1940, str.107.

46/ K. Jireček, Istorija Srba II, str.46; u Dečanskoj hrisovulji se spominje na jednom katunu Arbanas Mata Guž "z bratiom", R.Ivanović, Dečanski katuni, Istorijski časopis SAN, III, Beograd 1952, str.262.

47/ K. Jireček, Nav.djelo, knj.I, str.381.

48/ Upor.Rječnik JAZU, s.v.Macur, Macura, Macurovac; V.Ćorović, Historija Bosne,I,str.105-106.

49/ O imenu Lužana vidi K.Jireček, Istorija Srba, I, str.132; J.Erdeljanović, Stara Crna Gora, SEZ XXXIX, str.1o2,ff.

5o/ K. Jireček, Nav.djelo, knj.II, str.47 (sa potrebnom bibliografijom u napomeni).

51/ K. Jireček, Nav.djelo, knj.I, str.381.

52/ Vuk.Rječnik, s.v.Lužani; J. Erdeljanović, Nav. djelo, str.1o2,ff.; J. Erdeljanović, Bratonožići, SEZ XII, str.481; J. Erdeljanović, Postanak plemena Pipera, SEZ XVII, str.418,443; P.Šobajić, Bjelopavlići i Pješivci, SEZ XXVII, str.2o4 (Lužani branili stoci doseljenih Martinića prilaz na ublove, pa sluga Martinića ubije lužanskog bana).

52[a]/ M.Šufflay, Povijest sjevernih Arbanasa, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, knj.II,sv. 1, Beograd 1924, str.215; J.Vukmanović, Paštrovići, Cetinje 196o, str.63.

53/ Vidi bibliografske podatke u Indeksu gradje, A 9, i dalje, gdje se u Indeksu spominju Bukumiri.

54/ M. Velimirović, O selu Kralju, Brastvo, VI, Beograd 1894, str.2o3.

55/ Rječnik JAZU, s.v.Bukumir.

56/ J.Erdeljanović, Stara Crna Gora, SEZ XXXIX, str. 7o5.

57/ P.Šobajić, Bjelopavlići i Pješivci, SEZ XXVIII, str.2o2.

58/ K.Jireček, Istorija Srba, knj.II,str.39o; M.Šufflay, Nav.djelo, str.2o9.

59/ K. Jireček, Staat und Gesellschaft im mittelalterl. Serbien, III, Denkschriften d.Kais.Akad.d.Wiss. in Wien, philos.-hist.Classe, 56, S.19 - Povezivanje ovog naziva sa Španjolcima mislim da uopšte ne dolazi u obzir.

6o/ P.Šobajić, Nav.djelo, str.2o2.

61/ Rječnik JAZU, s.v. Latinin.

62/ Vidi o tome podrobnije kod R.Vešovića, Pleme Vasojevića u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih brda, Sarajevo, 1935.

63/ M.Bošković-Stulli, Istarske narodne priče, Zagreb 1959, str.195-196.

64/ K.Treimer, Zur Rückerschliessung der illyrischen Götterwelt und ihre Bedeutung für die südslawische Philologie, Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, knj.I, sv.1-2, str.3o.

65/ Upor. o ovom nazivu mišljenje J.Erdeljanovića, Stara Crna Gora, SEZ XXXIX, str.7o5, koji ga izvodi od ličnog imena Matušalem, u vezi sa postojanjem vlaškog stanovništva u tim krajevima. Čini mi se prirodnijim tražiti porijeklo ovog naziva u biblijskim pričama o dugotrajnom životu Metuzalema i povezivanje tog vjerovanja sa kompleksom pričanja o divovima, koja su toliko česta u predanjima o starom stanovništvu. Medjutim, ovo moje mišljenje ne isključuje Erdeljanovićevu pretpostavku.

66/ G. Čremošnik, Kotorski dukali, GZM XXXIV, Sarajevo 1923, str.153.

67/ Ljetopis popa Dukljanina, Zagreb,195o, pogl.XXXI.

68/ M.Bošković-Stulli, Nav.djelo, str.193-194.

69/ O antropološkim karakteristikama starobalkanskog stanovništva vidi: N.Županić, Sistem istorijske antropologije balkanskih naroda, Sep.otisak iz "Starinara" II i III (19o7-19o8), Beograd 19o9; Isti, Etnogeneza Jugoslovena, Rad JAZU, knj.222, Zagreb, str.139-193.

7o/ S.Thompson, Motif-Index of Folk Literature, Copenhagen 1955, u razdjelu G.Ogres nema pričanja koja bi odgovarala motivima naših predanja, što je i razumljivo s obzirom na Thompsonovu orijentaciju prilikom sastavljanja Motif-Indeksa. Motive iz finskih narodnih predanja, koji su, ponekad, identični sa našim primjerima pod C 1.3 u Indeksu gradje, možemo konsultovati kod L.Simonsuurija, Typen- und Motvverzeichnis der finnischen mythischen Sagen, FF Communications, No 182, Helsinki 1961,odio N.

71/ L.Simonsuuri, Nav.djelo, na istom mjestu.

72/ Odraze tradicionalnih vjerovanja u divove nalazimo i u srpskohrvatskim narodnim pjesmama (epskim) istorijskih vremena. Neobična snaga, divovski rast i dug život Kraljevića Marka, kao i njegova sposobnost da mnogo pojede i još više popije, o čemu toliko pjevaju naše narodne pjesme o ovoj istorijskoj ličnosti, imaju, nesumnjivo, svoj korijen u narodnim vjerovanjima u ova natprirodna bića.

73/ Upor. L.Simonsuuri, Nav.djelo, odio N 71.

74/ Malobrojnost ovih kazivanja u Indeksu gradje treba

dopuniti indirektnim kazivanjima o bogatstvu starog stanovništva, na osnovu kojih se može steći dovoljno uvida u tradicionalne pojmove o zanimanju "starog naroda".

75/ T. Smiljanić, Pastirski život kod Mijaka, Glasnik Geografskog društva, V, Beograd 1921, str.236. Kod Mijaka postoji specijalno drveno točilo za sprovodjenje "zire", od koje se pravi kajmak.

76/ B.Hrabak, Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u primorje od kraja XIII do početka XVII vijeka, Godišnjak društva istoričara BiH, XIV, Sarajevo, 1964, 121-2o3.

77/ Pričanje o mnogoljudnosti ranijih stanovnika u nekim dinarskim krajevima mogu, sudeći po svemu, predstavljati sjećanje na stanje prije velikih pomjeranja stanovništva u XIV i XV vijeku, odnosno na razgradjivanje odredjenih društvenih formacija izazvano turskim osvajanjima. Promjene koje su nastale tokom XVI, XVII i XVIII vijeka, kada su mnogi opustjeli krajevi primili nove doseljenike, takodje su mogle uticati na stvaranje i održavanje pričanja o brojnim porodicama ranijih perioda, tj. u vrijeme prije spomenutih promjena.

78/ V.Vinaver, Jedan srbijanski trgovački tefter XVIII veka, Istorijski časopis SAN, knj.XI, Beograd 1961, str.273-274.

79/ Detaljnije podatke o karakteru i hronološkoj pripadnosti nekih naselja, spomenutih u odjeljku E Indeksa gradje, može pružiti kartoteka Arheološke karte Bosne i Hrcegovine (sada u Arheološkom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

8o/ Upor. J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, I, Beograd, 1922, str. 98-99.

81/ Ibid., str. 92-1oo.

82/ Upor. GZM na XVII, E, Sarajevo 1962, 169.

83/ Podaci koji se nalaze u odsjeku H 4, kao i u nekim drugim odsjecima Indeksa gradje, su notirani zbog toga da posluže, prvenstveno, sagledavanju geografskog rasprostiranja pojedinih termina za staro stanovništvo, kome narodna tradicija pripisuje materijalne ostatke koji se u tom odsjeku spominju.

84/ Š. Bešlagić, Proučavanje i zaštita stećaka, Naše starine, I, Sarajevo 1953, str. 173; vidi i Č. Truhelka, Srednjevjekovni stećci u Bosni i Hercegovini, Naprетkova Poviest Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1942, str. 63o-631.

85/ Fototeka srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, sada u Srednjovjekovnom odsjeku Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja u Sarajevu; D. Sergejevski, Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Narodna knjiga, Cetinje 1952; Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, I Zapadna Srbija, SAN, Gradja, knj. IX, Arheološki institut, knj. 2, Beograd 1953.

86/ R. Slade Šilović, Stećci u okolini Trogira, Bulićev zbornik, Split-Zagreb 1924, str. 689-693; A. Horvat, O stećcima na području Hrvatske, Historijski zbornik, IV, Br. 1-4, Zagreb, 1951, str. 157-163; Upor. i D. Vidović, Bibliografija o stećcima, Zbornik zaštite spomenika kulture I, knjiga III, Beograd, 1952, str. 149-18o.

87/ J.Cvijić, Antropogeografski problemi Balkanskog poluostrva, SEZ IV, str.CLX.

88/ M. Wenzel, Bosnian and Herzegovinian Tombstones - Who made them and why, Südostforschungen, XXI, München 1962. S.102-143; S.Ćirković, Istorija Bosne, str.233-234.

89/ S. Ćirković, Nav.djelo, str.234.

90/ Predanja o "svatovskim grobljima" koja donekle spadaju u kompleks predanja o kultnim mjestima starog stanovništva, nisam uzimao u obzir prilikom izbora gradje za Indeks i to iz više razloga: "svatovska groblja" imaju znatno veću geografsku rasprostranjenost od "grčkih" grobalja sa stećcima, tako da ne spadaju direktno u pričanja sa dinarskog područja; u "svatovskim" grobljima spomenici ne potiču uvijek iz srednjevjekovnog doba (što je sa "grčkim" grobljima gotovo redovita pojava) i, konačno, što smatram da se znatan broj "svatovskih" grobalja ne može vezati isključivo za staro, zaboravljeno stanovništvo (mnoga svatovska groblja tradicija veže za tursku vladavinu, dalje za djelatnost hajduka itd.) - Upor. i T.Djordjević, Svatovska groblja, Naš narodni život, II, Beograd 1930, str.106-116.

91/ S.Trojanović, Lapot i proklestije kod Srba, Beograd 1896.

92/ J.Cvijić, Nav.djelo, str.CLXIX.

93/ Hidrometeorološka služba Jugoslavije, Prilozi poznavanju klime u Jugoslaviji, I i II, Rezultati osmatranja za period 1925-1940. Beograd,1952,1957.

94/ Upor. o tome A.Wagner, Klimaänderung und Klimaschwankungen, Braunsoweig 1940.

95/ Nav.djelo, str.87 ff.
Upor. i E. Le Danois, Le rythme des olimats dans l'histoire de la terre et de l'humanité, Paris 1950.

96/ Vidi Lj.Stojanovi, Stari srpski rodoslovi i letopisi, Beograd - Sremski Karlovci 1927, str.222, 237, 251, 259, 117, 265, 269, 275, 291, 291, 339; GZM XIII, Sarajevo, 1901, str.291; GZM XXX, Sarajevo 1918, str.116; Bosanska Vila, III, Sarajevo 1888, str.362; GZM I, II, Sarajevo, 1889,1890 (izdavak iz ljetopisa popa Lašvanina).

97/ Upor. Chronica Ragusina Iunii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484); Notizie, aggiunte de mani ignote alle Chroniche di Giovanni Gondola; Lj. Stojanović, Nav. djelo, str.112, 206, 240, 27$, 322; GZM I, Sarajevo 1889, II, Sarajevo 1890 (hronika fra N.Lašvanina); S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača,str. 206-207, 214-215.

98/ Lj.Stojanović, Nav.djelo, str.122, 248, 259, 269, 336, 348.

99/ O stočarstvu na dinarskom području, odnosno o stočarskim kretanjima, pisali su:
J.Cvijić, Antropogeografski problemi Balkanskoga poluotoka, SEZ IV, str.# CXXIC-CXXX, CXXXIII-CXXXIV i dalje; J. Cvijić, Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, I, str.285;
J. Dedijer, Stočarske zone u planinama dinarskog sistema, Glasnik srpskog geografskog društva, sv. 3-4, Beograd, 1914., str.46-48;

T. Djordjević, Stočarska kretanja, Na istom mjestu.

C. Popović, Stočarska kretanja u Bosni i Hercegovini, GZM, ns XVIII, Sarajevo, 1963, str.1o5-119.

C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Schriften der Balkankommission, V. Wien 19o7, S.49,

J. Erdeljević, Stara Crna Gora, SEZ XXXIX, str.16, 31, 97-99, 226, 329, 429, 557;

Lj. Pavlović, O stanovniptvu i selima Ostrovske doline, Glasnig geografskog društva, V, Beograd, 1921, str.24o; T. Smiljanić, Pastirski život kod Nijaka, Na istom mjestu, str.236;

B. Milojević, Pošter i Sjenica, Na istom mjestu, str. 9o; B. Milojević, Sinjajevina, Visitor i Zeletin, Glasnik Skopskog naučnog društva, XIV Skoplje, 1935;

B. Milojević, Komovi, Glasnik Geografskog društva, XIX, Beograd, 1933;

Simpozijum o srednjevjekovnom katunu, Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja, knj.II, Sarajevo, 1963;

D. Gušić, Čovjek i kras. Krš Jugoslavije, I, Zagreb, 1957, str.23-62.

W. Jacobeit, Schafhandlung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 2o. Jahrhunderts, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin, 1961, S. 90 ff., O stočarstvu na dinarskom području u prošlosti vidi kod: K. Jireček, Istorija Srba, II, str. 151-153;
Isti, Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima, Zbornik K. Jirečeka I, str.197-199;

S. Novaković, Historija Bosne I, Beograd 194o.

M.Šufflay, Povijest sjevernih Arbanasa, str.226-227.

1oo/ Upor. odgovarajuću istorijsku literaturu: K. Jireček, Istorija Srba, II, str.151-153; Isti, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, Zbornik K. Jirečeka, I, str.2o7-3o3; S. Ćirković, Istorija Bosne, str.19o, 192, 218, 374.

1o1/ Upor. istorijsku literaturu navedenu u napomenama br.22,23, 24 i 25. Osim toga, vidi: Walvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain, VI, 4; R. Lopašić, Žumberak, Vienac, XII, Zagreb 188o, str. 638,655; A.Ivić, Dolazak uskoka u Žumberak, Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljskog arhiva, IX, 3,4, Zagreb 19o7; Isti, O prvoj srpskoj seobi u Žumberak, Zagreb, 192o; S. Pavičić, Seobe i naselja u Lici, ZNŽOJ 41, Zagreb, 1962.

1o2/ M.S. Filipović, Ozrenjaci i Maglajci, GZM ns VII., Sarajevo 1952, str.345.

1o3/ Dovoljan uvid u monografije objavljene u seriji Naselja i porijeklo stanovništva Srpskog etnografskog zbornika, koje obradjuju pojedina područja u Crnoj Gori.

1o4/ Vidi o tome moj članak u GZM ns XVIII, Sarajevo, 1963.

1o5/ Za rasprostiranje nekih motiva iz pričanja o zakopanom blagu, upor. odgovarajuće paralele iz vjerovanja Srba i Hrvata kod M.Bošković-Stulli, Istarske narodne priče, str.2oo-2o2; vidi i L. Simonsuuri, Nav.djelo, razdio P (1-9oo).

1o6/ M. Bošković-Stulli, Nav.djelo, str.2oo-2o2.

1o7/ Upor., na primjer, pričanja o uslovima potrebnim za otkopavanje blaga iz Sjeverne Albanije, J. Hahn, Albanesische Studien, I, S.164.

1o8/ S.Thompson, Nav.djelo, razdio N 5oo - N. 599; L. Simon-suuri, Na istom mjestu.

1o9/ M. Bošković-Stulli, Nav.djelo, str.194-197.

11o/ K.Penušliski, O makedonskim lokalnim predanjima o Kraljeviću Marku, V Jugoslovensko-americki seminar posvećen istoriji folkloru, Novi Sad 1965 (umnoženo kao kongresni materijal).

111/ Kompleks medjusobne savisnosti predanja o divovima, i predanja epskih narodnih pjesama, te ostalih tradicionalnih kazivanja o Kraljeviću Marku jasno govori o uticaju folklornih elemenata dublje starine i veće geografske rasprostranjenosti na proces dehistorizacije Kraljevića Marka; vidi napomenu 72.

112/ Upor. L.Simonsuuri, Nav. djelo, razdio N 2o1-3oo; S.Thompson, Nav.djelo, razdio G 631.1.

III

GEOGRAFSKO-ISTORIJSKO ISTRAŽIVANJE

Zbog svojih osobina, o kojima je bilo riječi u uvodnom dijelu ovog rada, narodna predanja o starom stanovištvu nisu privlačila pažnju sakupljača folklorne gradje u dovoljnoj mjeri, tako da se ne može naći dovoljno publikovanog, odnosno arhivskog, rukopisnog materijala za iscrpno i mjerodavno uporedjivanja dinarskih predanja o "starom narodu" sa predanjima istog karaktera kod ostalih naroda. Medjutim, pojedini elementi predanja, konstatovani na dinarskom području, i pored nedostatka komparativne gradje, ipak pokazuju da su poznati i tradiciji drugih naroda. To se, prvenstveno, odnosi na sve elemente koji su rasprostranjeni na širem području (pričanja o zakopanom blagu, džinovskom rastu i snazi nekadašnjih ljudi-divova), i koje možemo ubrojati u grupu "fabulates" po von Sydovljevoj definiciji. Zastupljenost tih elemenata u narodnoj tradiciji kod nekih drugih naroda dovoljno ilustruje uvid u nacionalne indekse folklorne gradje (u ovom slučaju predanja) 1/. S druge strane, svi elementi u predanjima dinarskih područja koji imaju realne osnove, odnosno, u kojima se realna osnova može naslutiti, specifični su, uglavnom, samo za područje o kome je ovdje riječ. Na primjer, nazive kojima se u našim dinarskim krajevima imenuje nekadašnje stanovništvo nalazimo još jedino na bliskim, susjednim područjima: na Kosovu i Metohiji, na primjer, narodna tradicija zna za "Grke koje je sinjeg otjerao" 2/, u Makedoniji su raširena predanja o "Ilinima", dok se termini Kaur, Latin i Madžar mogu čuti i u krajevima sjeverno od centralnog, matičnog dinarskog

područja, po sjevernoj Srbiji i Bosni. Što se tiče motiva koji govore o uzrocima nestanka starog naroda, tačnije o klimatskim nepogodama koje su prouzrokovale njihovo iseljavanje ili pogibiju - a to su najčešća pričanja na dinarskom području, kada se raspitujemo za sudbinu ranijih stanovnika - onda ćemo upoređivanjem sa odgovarajućim pričanjima kod drugih naroda, doći do nesumnjivog zaključka da su ovi motivi specifični za naše područje proučavanja i da ih nema kod drugih naroda.

Nedovoljan broj podataka sa Kosova i Metohije onemogućavam me da donosim sigurnije zaključke o rasprostiranju istih predanja i na tom području, pogotovo stoga što se pojava dinarskih pričanja o starom stanovništvu (odnosno termina Grci i navodjenje klimatskih uzroka njihova nestanka) u toj oblasti može tumačiti i uticajem pričanja susjednih crnogorskih plemena, gdje su ovi elementi poznati. I u Makedoniji se priča o Grcima, odnosno o "Ilimima" kako ih tamo nazivaju, kao o starom, nekadašnjem narodu u tim krajevima. Spominju se razna "ilimska grobišta" i drugi materijalni ostaci vezani za njih, ali se uopšte ne navode (u do sada publikovanoj gradji) motivi o uzrocima nestanka kakvi se najčešće čuju u dinarskim krajevima.[3/] U Makedoniji se, bez ikakve sumnje, pod terminom Grci, kriju etnički Grci s kojima su Makedonci imali prilike da dugotrajno neposredno kontaktiraju, što, kako sam pokazao, u dinarskoj oblasti nije slučaj. O "Jelinima" kao o starom stanovništvu kome se pripisuju razne starine, priča se i u nekim drugim krajevima, na primjer u Srbiji, u Kačeru, gdje im se pripisuje gradjenje starog grada Kačera i gdje ih smatraju neznabošcima, vjerovatno pod uticajem crkve[4/].

Uticaj migracija na geografsko rasprostriranje ovih predanja je nesumnjiv. On se može konstatovati u svim onim oblastima do kojih su dopirali doseljenici iz matičnih planinskih oblasti dinarskog sistema, u zapadnoj Bosni, Dalmaciji i Lici. U tom pogledu je veoma ilustrativan primjer pričanje o suši kao uzroku nestanka starog naroda sa planine Ozren u Bosni, koju su, kako su ispitivanja pokazala, naselili doseljenici iz Hercegovine i Crne Gore, dakle iz krajeva gdje je upravo pričanje o suši jedino rasprostranjeno.

S ciljem da ublažim nedostatke koji u geografskom istraživanju proističu usljed manjkavosti gradje, za ustanovljavanje geografske rasprostranjenosti osnovnih motiva narodnih pričanja o starom stanovništvu u našim dinarskim krajevima, pored konsultovanja dostupne literature, poslužio sam se i anketom. Obratio sam se za pomoć i informacije odredjenom krugu eminentnih stručnjaka za narodno usmeno stvaralaštvo u zemljama za koje sam pretpostavio da mogu pružiti sličan ili podudaran materijal[5]. Odgovori iz Grčke, Bugarske, Rumunije, Madjarske i Čehoslovačke pokazuju da narodna tradicija u tim zemljama ne pozna motiv o dugotrajnom ili iznenadnom padanju snijega (odnosno motiv o klimatskim nepogodama uopšte) kao sastavni dio predanja o nekadašnjim stanovnicima tih zemlja, ali da su poznati motivi koji pripadaju grupi "fabulates": divovski rast, snaga, i pričanja o zakopanom blagu. Varijacija, naravno, ima; u Grčkoj se, nesumnjivo pod uticajem škole, ponajviše priča o starim Helenima kao o prethodnicima današnjih stanovnika (pri čemu se, naročito, insistira na postojanju kontinuiteta. što kod nas nikako nije slučaj), u

Madjarskoj se u nekim narodnim pripovijetkama, kao stari narod spominju Psoglavci (ljudi sa pasjim glavama), što ne spada u dinarski kompleks pričanja o starim Psoglavcima, koji su se, najverovatnije, uključili u predanja iz znatno starije tradicije.

Postoji jedan podatak koji navodi na razmišljanje. U dalekoj Abhaziji poznato je tradicionalno pričanje koje koje veoma podsjeća na dinarska predanja koja navode snijeg, hladnoću, kao razlog iščezavanja starog naroda. Tradicija govori o Acanima koji su nekada, u davno doba, naseljavali Abhaziju. Za Acane se priča da su živjeli po planinama i da su bili tako malenog rasta da su se penjali po paprati i sjekli grančice paprati za gradju. U njihovo vrijeme nije bilo ni snijega ni vjetra, a znali su da će stradati onog dana kada počne padati snijeg od vate, koja će se zapaliti i uništiti ih. Jednoga dana se to stvarno i dogodilo: najprije se podigao vjetar, a za njim je počeo da pada snijeg od vate i padao je sve dok nije dostigao visinu od dva hvata. Pošto je taj snijeg bio od vate, ubrzo se zapalio i sve je izgorjelo: imanja, kuće, zgrade i sami Acani [6/].

Ovo je jedini primjer pričanja o nekom starom, ranijem stanovništvu, koji donekle podsjeća na dinarske motive o uzrocima iščezavanja "starog naroda" poznat kod drugih naroda. Ovaj paralelizam je osobito zanimljiv kada se gleda u svijetlu medjusobnih podudarnosti kultura balkanskih i karpatskih naroda, o čemu je u stručnoj literaturi već bilo govora [7/].

x x x

Onoliko koliko nam raspoloživa gradja dopušta, potrebno je, na ovom mjestu, iznijeti odredjene zaključke o porijeklu, odnosno o starosti pojedinih elemenata i motiva u dinarskim narodnim predanjima o "starom narodu". Na ovom poslu će nas, to treba odmah naglasiti, susresti mnoge teškoće.

Već je istaknuto da se, gledano hronološki, u zapisima koji su do sada publikovani, ili se nalaze u rukopisnim zbirkama predanja o starom stanovništvu na dinarskom području, kod nas javljaju sa početkom djelatnosti saradnika Srpskog etnografskog zbornika, dakle prvih godina XX vijeka, i to, najčešće, kao sirova gradja sakupljena na terenu. Koliko sam mogao ustanoviti konsultujući naše stare hronike, ljetopise i starije putopise iz krajeva koje obradjujem, nigdje se ne spominju motivi koji čine većinu gradje sakupljene u Indeksu. To bi značilo: a/ da predanja kakva su zapisivali saradnici Srpskog etnografskog zbornika i kakva se i danas mogu čuti na terenu, u ranije vrijeme nisu uopšte postojala u ovakvom obliku, odnosno b/ da ljetopisi i putnici koji su pravili putopisne zabilješke o dinarskim krajevima nisu obraćali pažnju na pričanja o starom stanovništvu. Iako je ova druga mogućnost sasvim vjerovatna, moje je mišljenje da se najčešći motivi današnjih predanja o "starom narodu" (na primjer, motivi koji govore o klimatskim uzrocima) ne susreću u gradji starijeg datuma, kako zbog interesa starijih pisaca, tako i zbog toga što je vremenska distanca od srednjovjekovnog stanovništva predturskog perioda, na koje se odnosi znatan dio podataka fiksiranih Indeksom.

do prvih zabilježaka kasnijih vremena (putopisi XVI, odnosno XVII vijeka), bila bi`isuviše malena. Sjećanje na starije stanovništvo u pojedinim krajevima dinarskog područja, osnovano na realnim činjenicama, bilo je u to vrijeme još uvijek relativno svježe, neposredno i van uticaja tradicionalnih pojmova i tradicionalne prakse uopšte. Tek u razdoblje većih pomjeranja na dinarskom području, koja su, bez sumnje, u znatnoj mjeri izazvana turskim osvajanjima, u vrijeme kada se lako i često gubio kontinuitet izmedju starijeg i novijeg, doseljeničkog stanovništva odredjenog regiona, ponovili su se uslovi za oživljavanje kazivanja o "nekom starom narodu koga je otjerao snijeg i koji je bio toliko jak da su djevojke, noseći veliko kamenje na glavi, prele".

Motivi koji govore o klimatskim uzrocima nestanka starog stanovništva čini mi se da bi mogli imati dublje tradicionalno porijeklo. Ustanovili smo da se padanje snijega od vate navodi kao uzrok nestanka starie Acana u Abhaziji. Kako se iz tog predanja vidi, i u slučaju Acana se takodje radi o fabulariziranom, potpuno dehistorizovanom sjećanju na gorštačko, stočarsko stanovništvo čija je ekonomika veoma slična načinu privredjivanja na dinarskom području. Osim ove prostorno veoma udaljene paralele, začudjuje i jedna druga, takodje veoma daleka, ali hronološka. U Herodotovoj Istoriji postoji zabilježeno jedno pričanje o Pelazgima koji su potpali pod atinsku vlast i nestali zbog duvanja sjevernog vjetra, što, ustvari, podsjeća na dinarska pričanja o hladnoći, padanju snijega u duvanju sjeverca kao uzrocima iščezavanja starijeg naroda. To pričanje glasi: "Kad su Pelazgi poubijali svoje

sinove, niti im je zemlja htela više da radja, niti su radjale žene, niti se stoka množila kao ranije. Prisiljeni gladju i zbog toga što im se deca nisu radjala, pošalju oni poslanike u Delfe da pitaju kako da se oslobode tih nevolja. Pitija im naredi da plate Atinjanima kaznu kakvu oni odrede. I Pelazgi zaista dodju u Atinu te izjave da su voljni da plate odštetu za sve učinjene nepravde. A Atinjani prostru u većnici najlepše jastuke i iznesu na sto najbolja jela, te zatraže od Pelazga da im predadu svoju zemlju u isto takvom stanju. Pelazgi im ovako odgovore: 'Kad za vreme bure stignete iz vaše zemlje u našu, onda ćemo vam je predati'". Znali su, naime, da je to nemoguće, jer se Atina nalazi daleko na jugu od Lemna. I tada je na tome i ostalo.

Ali kasnije, posle mnogo godina, kad je Hersones na Helespontu potpao pod atinsku vlast, dodje Miltijad Kimonov sin za vreme duvanja severnih vetrova, iz Elajunta na Helespontu brodom na Lemno i naredi Pelazgima da napuste ostrvo..."8/

Iako je hronološka razlika izmedju ove Herodotove zabilješke i naših dinarskih pričanja o duvanju sjevernog vjetra isuviše velika za bilo kakvo sigurnije utvrdjivanje njihove medjusobne zavisnosti, smatram da je stvaranje tradicionalnih motiva o klimatskim uzrocima nestanka starog stanovništva (koji uključuju pričanja o padanju snijega, ledu, duvanju sjeverca itd.) moglo biti začeto u vezi s realnim stočarskim kretanjima izmedju ljetnjih i zimskih ispaša stočara Balkanskog poluostrva i u ona daleka vremena kada su ovo područje naseljavali predarijvski Pelazgi 9/. Za stočare, koji je, bez sumnje, u praisto-

riji bilo ne samo na Balkanu, već i na þitavom paleomediteranskom području, opstanak je zavisio od količine trave za njihova stada, a trava od klimatskih uslova, pa je sasvim razumljivo da su upravo klimatske prilike, toliko važne za egzistenciju stočara, pružale dovoljno elemenata realno osnovanih na osnovu kojih su kasnije stvarani fabulizirani motivi odnosno motivski kompleksi.

Priložene karte VIII i IX, na kojima je grafički prikazano geografsko rasprostiranje ovih motiva o klimatskim uzrocima nestanka, mogu nam koristiti za provjeravanje ovog mišljenja i poslužiti za metodološki nešto drugačiji pokušaj odredjivanja hronološke dimenzije ovih motiva. Sa karata, koje su uključile podatke iz Indeksa gradje i grafički ih prikazale, možemo pročitati da je glavnina takvih motiva poznata u Crnoj Gori, jugoistočnoj i centralnoj Bosni, Starom Vlahu, te u Hercegovini istočno od Neretve (naravno ovdje apstrahiram zapadne krajeve do kojis su motivi, kako sam pokazao, mogli doći nošeni migracionim talasima od jugoistoka ka sjeverozapadu). Ovo geografsko područje pokazuje upadljivu podudarnost sa tzv. "centralnim ilirskim područjem", i to osobito sa njegovim istočnim dijelom, koji obuhvata sjevernu Albaniju, Kosovo sa Metohijom, Crnu Goru, jugozapadnu Srbiju, jugoistočnu Bosnu, Hercegovinu istočno od Neretve i južno Primorje[10/]. Analiza arheološkog materijala je omogućila da se, za razdoblje od VI-V vijeka pr.n.e., ustanovi postojanje vlastitih karakteristika ovog regiona, koje ga čine uglavnom različitim od okolnih oblasti. Ekonomska baza te uglavnom planinske oblasti je i u preistoriji bila u suštini ista kao i u doba osvježavanja

dinarskih motiva o klimatskim uzrocima nestanka "starog naroda", osvježavanja do koga je došlo u periodu gubitka kontinuiteta, u XV, XVI i XVII vijeku, - a tu bazu je činilo, a donekle negdje i danas čini, uzgajenje stoke sitnog zuba i sezonska kretanja izmedju ljetnjih i zimskih ispaša. Ova upadna podudarnost navedenih regiona navodi na pomisao da bi hronološku granicu za vremensko odredjivanje motiva o klimatskim uzrocima nestanka trebalo pomjeriti čak do preistorijskog perioda i da bi ih trebalo vezati za matično ilirsko područje, kakvo se ono, po arheološkim istraživanjima, pokazuje u VI-V vijeku pr.n.e.

Medjutim, u Herodotovoj Istoriji postoji još nekoliko pričanja koja pokazuju odredjenu sličnost sa dinarskim predanjima o iščezlom stanovništvu tih krajeva. Ti motivi spadaju, uglavnom, u široki kompleks tradicionalnih vjerovanja u natprirodna bića, odnosno u derivate tog kompleksa, u vjerovanje o divovskom rastu i drugim osobinama starog naroda. Tako kod Herodota nalazimo zabilješku da se vjeruje kako su nekadašnji ljudi bili veći od današnjih, o tome kako je Tesalija nekada ~~načinis~~ bila jezero i da sami Tesalijci tvrde kako je Posidon načinio klisuru kroz koju teče Penej; dalje, pričanje o ravnici u Aziji okruženoj sa pet klisura koje je neki kralj zazidao i na svakoj namjestio vrata, pa kada voda nije mogla da otiče, pretvorila se dolina medju planinama u more[11/].

Napomene

1/ Na primjer, L.Simonsuuri, Nav.djelo; R.Christiansen, Nav.djelo.

2/ Prema usmenom saopštenju dobivenom od Prof.Dr A. Schmausa, na čemu mu i ovom prilikom zahvaljujem.

3/ Upor.V.S.Radovanović, Tikveš i Rajec, SEZ XXIX, Zemun 1924; M.S.Filipović, Severna Veleška sela, SEZ LI, Beograd 1935; J.Trifunoski, Kumanovsko-preševska Crna Gora, SEZ LXII, Beograd, 1951.

4/ K.Jireček, Vojna cesta od Beograda do Carigrada, Zbornik K.Jirečeka, I, Beograd, 1959, str.86.

5/ Odgovore su mi ljubazno dali sljedeći stručnjaci iz navedenih zemalja, na čemu im i ovom prilikom najsrdačnije zahvaljujem:
Prof. Dr Georgios Megas, Atina,
Prof. Dr Georgios Spiridakis, Atina,
Prof. Dr Cvetana Romanska, Sofija,
Prof. Corneliu Barbulescu, Bukurešt,
Dr Agnés Kovacs, Budimpešta,
Prof. Dr Linda Dégh, Budimpešta,
Dr Oldřih Sirovatka, Brno.

6/

Za ovaj podatak dugujem zahvalnost Dr Martonu Istvanovitsu iz Budimpešte.

7/ Dr M.Gavazzi, Sudbina stare slavenske baštine kod južnih Slavena, Biblioteka Etnološkog društva Jugoslavije, 2, Novi Sad 1959.

8/ Herodotova Istorija, Sa starogrčkog preveo M. Arsenić, Novi Sad 1959, str.362-363.

9/ Dr N.Županić, Tragóm za Pelazgima, Narodna starina, I, Zagreb 1922, str.224.

1o/ B. Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, Naučno društvo SR BiH, Posebna izdanja, knj.IV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj.I, Sarajevo 1964, str.97, 1o2, 1o8; upor. i rad Z.Marića, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, objavljen u istoj publikaciji.

11/ Herodotova Istorija, str.68, 4o4-4o5; na ovom mjestu je potrebno upozoriti i na ona pričanja koja je Herodot zabilježio a koja, po svojim motivima, pokazuju nesumnjiv paralelizam sa našim narodnim predanjima: ogromni otisci Heraklovih stopala u kamenu, gvoždje koje će, u odredjeni čas, samo isplivati iz mora, zauzimanje zemlje obilaženjem na konju itd. Sve su to primjeri koji, u raznim varijantama i danas žive u srpskohrvatskom usmenom narodnom stvaralaštvu i pokazuje dublje porijeklo u okviru proizvoda folklorne prakse.

IV. ZAKLJUČAK

Analiza gradje sadržane u Indeksu, tretiranje dosadašnjih tumačenja karaktera i značenja narodnih predanja o starom stanovništvu na dinarskom području, te ispitivanja koja su obuhvaćena ovim radom omogućavaju reziniranje odredjenih saznanja i formuliranje zaključaka o glavnim rezultatima istraživanja. Ti rezultati su slijedeći:

1/ Predanja o starom stanovništvu u našim dinarskim krajevima čine sastavni dio srpskohrvatske istorijske narodne tradicije.

2/ Ova predanja predstavljaju specifičnu pojavu u okviru našeg usmenog narodnog stvaralaštva. U njihovom složenom tkivu zastupljeni su odrazi manje ili više transformirane i dehistorizovane realnosti, kao i predstave i motivi dubljeg tradicionalnog porijekla i znatno šire geografske rasprostranjenosti nego što je dinarsko područje. Osnovana na iskustvu i sjećanju na stvarne, istorijske dogadjaje i pojave, predanja su, u prošlosti, vršila odredjenu društvenu funkciju, pošto su, pretežnom dijelu našeg naroda, zamjenjivala pisanu istorijsku riječ. U toku proticanja vremena karakter empirijskih saznanja se znatno udaljio od realnih osnova i, pod uticajem folklorne prakse i motivskih kompleksa koji iz nje proizlaze, dobio novu dimenziju: odredjena znanja su se izmijenila i nastavila život kao proizvod paralelnog djelovanja faktora čiji su korijeni u istorijskoj prošlosti i elemenata narodnih vjerovanja, predstava i pojmova tradicionalnog, folklornog porijekla.

3/ U vezi sa ovim kombinovanim porijeklom elemenata koje, jedne uz druge, nalazimo u narodnim predanjima o starom stanovništvu, stoji zaključak da su u geografskoj oblasti ovog proučavanja specifični jedino oni elementi koji reflektuju odredjene realne pojave (kao što su, primjera radi, pričanja o pogibijama i istragama starog stanovništva, kao i motivi koji govore o klimatskim uzrocima njegova nestanka), dok se opštim mogu nazvati motivi koji su poznati i na susjednim područjima, odnosno kod ostalih naroda. Ti motivi potiču iz folklorne prakse, a medju njih spadaju, na primjer, pričanja nastala u vezi s vjerovanjem u natprirodne osobine nekadašnjih stanovnika zemlje, kazivanja s tradicionalnim pojmovima u vezi sa zakopanim blagom, te priče o fantastičnim tragovima života "starog naroda" itd.

4/ Konstatovanje realnih osnova na kojima počivaju predanja, tj. specifičnih motiva u njima, otkrilo je da su u predanjima koja govore o pogibijama i istragama "starog naroda" očuvana sjećanja na odredjene aspekte realnosti u procesu etničke i kulturne simbioze starobalkanskog sloja i doseljenog slovenskog stanovništva. Predanja koja kao uzrok nestanka navode klimatske nepogode (iznenadno padanje snijega, hladni vjetrovi i suša su, nota bene, česte realne posljedice klimatskih i temperaturnih oscilacija na sivokim planinama i, uopšte, kraškom tlu) nastala su kao fabulizirani odraz arhaičnih i u tradiciji čvrsto ukorijenjenih stočarskih kretanja izmedju ljetnih i zimskih ispaša, što na dinarskom području, nesumnjivo, predstavlja starobalkansku, predslovensku praksu.

5/ Po savremenim kazivanjima ovih narodnih predanja, "stari narod" je, u odredjenim oblastima dinarskog sistema, živio veoma davno, prije sadašnjih stanovnika. Nedostatak svijesti o kontaktima izmedju doseljenika i starinaca, tj., "starog naroda", uočljiv je osobito u zapadnim krajevima proučavanog područja, dok je za crnogorska predanja karakteristično isticanje kontakta izmedju nekadašnjih i savremenih stanovnika.

6/ Labilnost hronološkog kriterija narodne istorijske tradicije, koja je izražena u gotovo svim proizvodima narodnog usmenog stvaralaštva istorijskog karaktera, ogleda se u predanjima o starom stanovništvu dinarskog područja u primjenjivanju istih motiva i motivskih kompleksa na stanovništvo različitih, čak i veoma udaljenih vremenskih perioda:

a) na Španje, Kriče, Mataruge, Mataguže i Bukumire i druge stare stanovnike u Crnoj Gori (gdje su tragovi starobalkansko-slovenske simbioze i inače veoma izrazito sačuvani u mnogim elementima materijalne i duhovne kulture), a koji, nesumnjivo, predstavljaju veoma staro, u svakom slučaju predslovensko, uglavnom, stočarsko stanovništvo tih krajeva;

b) na "Grke", Kaure i druge (od Crne Gore na zapad, sve do Istre), srpsko i hrvatsko srednjevjekovno, većim dijelom stočarsko stanovništvo dinarskih krajeva (vidi, na primjer, pričanja o "grčkim" grobljima i crkvama, koje datiraju iz srednjeg vijeka), koje je, u istočnim krajevima, bilo istočnog obreda;

c) na "Grke", tj. na pretežno pravoslavno ("grčko"), stočarsko stanovništvo koje je, u usta-

lasanim vremenima XVI, XVII, pa i XVIII vijeka, naseljavalo zapadne oblasti dinarskog područja i koje je odigralo značajnu ulogu u širenju glavnih motiva predanja po zapadnim krajevima.

INDEKS GRAĐE

S A D R Ž A J

A **Ime starog stanovništva**

A 1 Grci
A 2 Kauri
A 3 Madžari, Ugri
A 4 Luterani
A 5 Španje, Špane, Špani
A 6 Lužani
A 7 Žudije, Žudjeli, Jaudije, Džidovi, Živodi
A 8 Kriči, Kričkovi
A 9 Bukumiri, Bokumiri
A lo Mataguži
A 11 Matarugo
A 12 Macure
A 13 Latini
A 14 Ostali

A 14. 1 Arapi
A 14. 2 Bugari
A 14. 3 Jedjupi
A 14. 4 Matuzoli
A 14. 5 Nemri
A 14. 6 Giganti
A 14. 7 Psoglavi
A 14. 8 Patuljci

B **Lokaliteti u vezi s imenom starog stanovništva**

B 1 Grčki
B 2 Kaurski
B 5 Španjski
B 8 Krički
B 9 Bukumirski
B lo Mataguški

B 11 Mataruški

B 12 Macurski

B 14 Ostali

C <u>Osobine starog stanovništva</u>

C 1 Fizičke osobine

C.1.1 Izgled

C 1.2 Rast, visina, veličina

C 1.3 Snaga

C 1.3.1 Djevojka nosila kamenu ploču

C 1.3.2 Žena nosila

C 1.3.3 Baba nosila

C 1.3.4 Vile nosile

C 2 Psihičke osobine

C 2.1 Svadljivost

C 3 Zanimanje

C 4 Bogatstvo

C 4.1 Bogatstvo stokom

C 4.2 Bogatstvo u vezi sa stočarstvom

C 4.2.1 Cijevi za transport mlijeka

C 4.2.2 Cijevi za transport vina itd.

C 4.2.3 Cijevi za transport vode

C 4.3 Ostala pričanja o bogatstvu

C 5 Brojnost starog stanovništva

C 6 Ostale osobine

D <u>Uzroci seobe i nestanka starog stanovništva</u>

D 1 Klimatski uzroci

D 1.1 Velika zima, hladnoća

D 1.2 Snijeg padao neprestano više godina

D 1.3 Snijeg pao usred ljeta - na Petrovdan, Ilinda

D 1.4 Snijeg, mraz, led,slana

D 1.5 Vjetar

D 1.5.1 Vjetar sjeverac

D 1.6. Magla

D 1.7. Suša

D 2 Posljedica klimatskih nepogoda

D 2.1 Nerodica

D 2.2 Glad

D 2.2.1 Glad jednog ukućanina kao uzrok seobe

D 3 Borbe, istrebljenja, pogibije

D 3.1 Grci

D 3.2 Madžari

D 3.3 Lužani

D 3.4 Kriči

D 3.5.Bukumiri

D 3.6 Ostali

D 4 Strah od osvete

D 5 Ostali razlozi

D 5.1 Realni uzroci

D 5.2 Mistični predznaci

E <u>Naselja starog stanovništva</u>

E 1 Način na koji je naselje pronadjeno

E 2 Nekadašnja veličina naselja

E 3 Gradovi, gradine, tvrdjave, itd.

E 3.1 Grčki

E 3.2 Kaurski

E 3.3 Madžarski

E 3.4. Ostali

E 3.5 Gradine

E 4 Varoši

E 5 Čaršije, trgovišta, pazarišta itd.

E 6.1 Grčka

E 6.2 Ostala

E 7 Ostali tragovi stanovanja

F <u>Izvori, česme, čatrnje itd.</u>

F 1 Grčki

F 2 Kaurski

F 3 Ostali

F 4 Izvori začepljeni bivoljskim kožama

G <u>Komunikacije starog stanovništva</u>

G 1 Grčke

G 2 Ostale

H <u>Kultna mjesta starog stanovništva</u>

H 1 Crkve

H 1.1 Grčke

H 1.2 Kaurske

H 1.3 Madžarske, ugarske

H 1.4 Latinske

H 2 Manastiri, manastirine

H 3 Žrtvenici, svetišta, ostale bogomolje

H 4 Groblja, nadgrobni spomenici, nadgrobni znaci

H 4.1 Grčka

H 4.2 Kaurska

H 4.3. Madžarska, ugarska

H 4.4 Latinska

H 4.5 Španjska i lužanska

H 4.6 Židovska

H 4.7 Bukumirska

H 4.8 Macurska

H 4.9 Džinovska, divovska, divska

H 4.1o Ostala

H 5 Gomile (tumulusi)

H 6 Primetne, nametne, zavjetne gomile(tumulusi)

K <u>Zakopano blago i druga dobra</u>

K 1 Zakopano blago u narodnom vjerovanju

K 2 Uslovi za otkopavanje, formule, žrtve itd.

K 3 Zaštitnik blaga - zmija čuvarica,crni vo,itd.

K 4 Lokaliteti na kojima je blago zakopano,skriveno

K 5 Vrsta zakopanog blaga

K 5.1 Zakopana kola, kočije s blagom

K 5.2 Šuplji predmet u kome je blago skriveno

K 5.3 Zakopan zlatan stan, ralo itd.

K 5.4 Sakriveno, potopljeno crkveno zvono

K 5.5 Sakrivena, zakopana hrana

K 6 Pronalaženje blaga

K 6.1 Kome je namijenjeno, - stoka ga dotiče

K 6.2 Bogatstvo kao posljedica slučajnog nalaza

K 6.3 Vraćanje starog stanovništva po blago

L <u>Fantastični tragovi života starog stanovništva</u>

L 1 Razbijena brda da more, voda itd. oteče

L 2 Gvozdene halke na vrhovima planina

A **Ime starog stanovništva**

A 1 **Grci**

1. Selo Kućišta, Crna Gora, 2. Cuce, 3. Pješivci (pored Španja), 4. Bjelopavlići, 5. Bilećke Rudine, 6. Bijela Rudina, Bileća, 7. Trebinjska Šuma, 8. Popovo polje, 9. Rama u Bosni, 1o. Okolina Sarajeva, 11. Glasinac, 12. Vogošća i Bioča, Sarajevo, 13. Lepenica, Sarajevo, 14. Visočka nahija, 15. Olovo i okolina, 16. Sijekovac, Bos. Brod, 17. Livanjsko polje, 18. Imljani, Kotor Varoš, 19. Okolina Bihaća, 2o. Lika i Krbava, 21. Pelješac, 22. Kppara, Kornati, 23. Vrbnik, Krk, 24. Istra, 25. Bela Krajina.

1. SEZ XXXIX, 619; 2. Ibid.,641; 3. SEZ XXVII, 3oo; 4. Ibid.,2oo; 5. SEZ V, 768-769; 8oo,777, 8o5-8o6; VP 22/16; 6.VP 22/33; 7. VP 24/3o; 8. Popovo,157; 9. SEZ LXIX, 24,1oo,1o7,134,156; 1o. SEZ XI, 138,164; 11. SEZ LX, 9o; SEZ XLVI, 634,66o; 13. Filipović, Lepenica,2o9-21o; 14. SEZ XLIII, 468, 561; 15. Filipović, Olovo, 14; 16. GZM ns VII, 417; 17. GZM ns XV-XVI E, 267; 18. GZM ns XVII E, 164; 19. AKABiH; GZM II, 149; 2o. Prilozi XV, sv.1-2,125; 21. Bjelovučić, Pelješac, 73; 22. Skok, 157; 23. ZNŽO V, 221-222; 24. Istarske narodne priče, 129,133-134, 191, 197, 246; 25. Županić, 166. Vidi i NS I, 167-168; SEZ XI, 63.

Upor. B 1; C 1.3.2.1; C 4.2.1.2; C 4.2.2.1; C 4.2.3.9; C 5; C 6.1; D 1.1.5; D 1.2;D 1.3; D 1.4.7; D 1.5.3; D 1.7; D 2.1.2; D 3.1;

D 5.2.1; E 2.7; E 3.1; E 3.5; E 4.6; E 7; F 1; F 4.1,19; G 1; H 1.1; H 2; H 3.8; H 4.1; H 5.1; H 5.1.2; K 4.6,8,22,25; K 5.2.2; K 5.4.1; K 6.1.1; K 6.3-1o,13,17,19,2o.

A 2 Kauri

1. Crnogorsko primorje, 2. Malesija, 3. Bosna, 4. Imljani, Kotor Varoš.

1. SEZ XXIII,82; 2. SEZ XXVII, 16,18; 3.SKG, 554; 4. GZM na XVII E, 164.

Upor. B 2; D 1.2.1o,11; D 1.2.1o,11; D 1. 4.3; E 3.2; E 7; F 2; F 4;18; G 2.3; H 1.2; H 4.2; K 5.3; L 1.2; L 2.6; 7.

A 3 Madjari,Ugri

1. Piperi, 2. Lepenica u Šumadiji, 3. Sase, Srebrenica, 4. Ozren kod Maglaja, 5. Bos.Brod, 6. Kozarac, 7. Bjelajske i Bravsko polje, 8.Unac, 9. Pounje, 1o. Sjeverna Bosna i sjeverna Srbija.

1. SEZ XVII, 428; 2. SEZ XV, 35; 3. GZM na XIII E, 167; 4. GZM na VII,341; 5. Ibid.,417; Istočnik, 1896, 369; 7. SEZ XXXV, 149, 225; 8. SEZ LVI,447-448; 9.SEZ XXXV, 5o3; 1o. SKG,552.

Upor. D 1.5.1.11; D 2.1.3; D 3.2; E 3.3; E 6.2.1; E 7; G 2.1,2; H 1.3; H 4.3.

A 4 Latorani

1. Žepa, Rogatica, 2.Glasinac, 3.Igman,Sarajevo.

1. GZM na XIX E,153; 2. SEZ LX,266; 3. SEZ XI, 149.

Upor. C 6; D 1.2.8; E 6.2.2;E 7.1.3;F 4.11.

A 5 <u>Španje, Španе, Špani</u>

1. Zeta i Lješkopolje, 2. Bjelopavlići, 3. Pješivci, 4. Cuce, 5. U Zeti, jednom dijelu Crne Gore re i u sjevernoj Albaniji.

1. SEZ XXXVIII, 388; 2. SEZ XXVII, 200,229; 3. Ibid., 300; 4. SEZ XXXIX, 705; 5. Šobajić, Starine, 26,86; SKG, 552; Filipović, Has, 84; Vuk, Primori, 76-78.

Upor. B 5; C 6; E 2.1.5; 1,2; E 6.2.3; H 4.5.

A 6 1. Šobajić, Starine, 108-9; SEZ XXVII, 174-179; SEZ XII, 481-482; 3. SEZ XVII, 312, 418-419; 4. Rovinskij I, 349.

Upor. C 6; D 1.5.1.8; D 2.2.4; D 3.3; D 5.2.3; E 6.2.3.

A 7 <u>Židovi, Žudije, Žudjeli, Jaudije, Džidovi etc.</u>

1. Paštrovići, 2. Riječka nahija, 3. Dukadjin, 4. Trubar, Unac, 5. Istra, 6. u Crnoj Gori i oko Ibra.

1. Vukmanović, 61; 2. SEZ XV, 527,544; 3. Nopcsa, 22, 4. SEZ LVI, 607; 5. Istarske narodne priče, 195-196; 6. SKG, 552.

Upor. D 1.5.3; D 1.5.1.2; E 3.4.3; F 3.1; H 4.6; H 5.5,7; K 6.1,1; K 6. 3.15,17,18.

A 8 <u>Kriči, Kričkovi</u>

1. Drobnjak.

1. SEZ IV, 436, 451-452; Laburić, Drobnjak, 17; Vešović, 118; Zapisi, VI/1930, sv.1.

Upor. D 3.4.

A 9 <u>Bukumiri, Bokumiri</u>

1. Kuči, 2. Bratonožići, 3. Vasojevići, 4. U

Crnoj Gori.

1. SEZ VIII, 45, 111-112, 161; 2. SEZ XII,462, 478; 3. Vešović, 116,159, 174, 248; 4. Rovinskij I, 349,366; Dvorský, 11; Karadžić, 1900, 85; SEZ IV, CLXXVI.

Upor. B 9; C 2.1.1; D 3.5; H 4.7.

A 10 Mataguži

1. Malesija, 2. Zeta i Lješkopolje, 3. Kuči.
1 SEZ XXVII, 19; 2. SEZ XXXVIII, 368; 3. SEZ VIII,45, 50, 53, 162-163.

Upor. B 10; D 1.5.1.4.

A 11 Mataruge

1. Drobnjaci i okolina, 2. Banjani.
1. Luburić, Drobnjaci 9; 2. SEZ LIX, 306; 3x VP magn.

Upor. B 11; C 2.1.2.

A 12 Macure

1. Bratonožići, 2. Vasojevići, 3. u Crnoj Gori.
1. SEZ XII, 475; 2. Vešović, 115-116, 164; SEZ XVII, 392; 3. SKG, 552.

Upor. B 12; E 6.2.4; H 4.8.

A 13 1. Vasojevići, 2. Pirlitor (Rimljani), 3. Šalja, Albanija.
1. Vešović, 174; 2. ZNŽO XXX, 170; 3. Nopcsa, 31.

Upor. D 1.4.1; E 3.4.1; E 6.2.5; H 1.4; H 4.4.

A 14 1. Arapi, Crnogorsko primorje, 2. Bugari, Rama, 3. Jedjupi, Vasojevići, 4. Matuzoli, Cuce

5. __Memri__, Bos. Krajina, Krbava, Lika, 6. __Giganti__, Poljica, 7. __Psoglavi, Pasoglavi, Pasiglavci__, Boka, Vasojevići, Slavonija, Istra, 8. __Patuljci__, Majevica.

1. SEZ XXIIIm 122; 2. SEZ LXIX, 141; 3. Vešović, 117; 4. Rovinskij I, 11o; SEZ XXXIX, 7o5; 5. Razvitak III/,3,1ol; Prilozi XV, sv.1-2, 125; ZNŽO XIV, 19,124,324; 6. ZNŽO X,224; 7.Bulettino XV, 138; Vešović,117; ZNŽO I,229; Istarske narodne priče, 193,197; 8. VP.

__B. Lokaliteti u vezi s imenom__

B 1 __Grčki__

1. "Na Grke", Paštrovići, 2. Grkov grob, Riječka nahija, 3. Grčki pijesak, Ston, 4. Grčka glavica, Konjic, 5. Grčki kamen, Borovica, 6. Grčka glavica, Ratkovo, Zmijanje, 7. Grčka jama, Veljun, Rijeka.

1. Vukmanović, 435; 2. SEZ XV, 488; 3. SEZ XXIII, 195; 4. GZM na XII A, 192; 5 SEZ XLVI, 598; 6. GZM IV, 342, 7.ZNŽO XIV, 133.

B 2 __Kaurski__

1. Brdo Kaurin, Župča, Breza

1. VP.

B 5 __Španjski__

1. Spani potok, Riječka nahija, 2. Španjsko katunište, Bjelopavlići, 3. Španjski most, Djakovica.

1. SEZ XV, 447; 2. SEZ XXVII, 2oo; 3. VP.

B 8 __Krički__

1. Kričak, predio

B 9 Bukumirski

1. Bukmir, selo, Crnogorsko primorje, 2. Bukumirsko jezero, Kuči.

1. SEZ XXIII, 96; 2. SEZ VIII, lo8; Vešović, 116.

B 1o Mataguški

1. Mataguži, selo, Kuči, 2. Guše, selo Riječka nahija.

1. SEZ VII, 112; 2. SEZ XV, 546.

B 11 Mataruški

1. Mataruge, sela, 2. Mataruška Banja, 3. Mataruška njiva, Banjani.

1. Imenik mjesta SFRJ; SEZ IV, 231, 238, 248; SEZ XVII,377; 2. Imenik mjesta SFRJ; 3. SEZ LIX, 3o6.

B 12 Macurski

1. Macur jama, Piperi.

1. SEZ XVII, 252, 392.

B 14 Ostali

1. Županske pećine, Vasojevići, 2. Brdo Psoglav, Vasojevići, 3. Psoglavska njiva, Piperi, 4. Kakaricka Gora, Kuči (po starom narodu Kakaričima).

1. Vešović, 163; 2. Ibid., 121; 3. SEZ XVII, 346; 4. SEZ VIII, 87.

C. Osobine starog stanovništva

C 1 Fizičke osobine

C 1.1 Izgled

1. Predak Klimenata Amati i njegova žena Bumče bili veoma ružni. 2. Predak Mrkovića,Crnogorsko primorje, bio mrk (tamnoput).

1. SEZ XXVII, 61; 2. SEZ XXIII, 29.

C 1.2. Rast, visina

1. Natprirodno velike ljudske kosti, navodno starog stanovništva, iskopavane iz starih grobova u Vasojevićima, na Zlatiboru, na Pelješcu, u Banjanima, na Kuprеškom polju, u okolini Bihaća, u Istri, 2. Dva brata starih Gruda, Malosija, bili toliko krupni i snažni da im se od najvećeg runa vune nije mogla oplesti čarapa za jednu nogu, 3. Neki izumrli rod u Vardišću, Visoko, čitavu bukvu nalagali na ognjište.

1. Vešović, 167; SEZ XXXIV, 474; Bjelovučić, Pelješac, 73; SEZ LIX, 31o; Bešlagić, 191; BV II, 153; Istarske narodne priče, 13o, 195-196; 2. SEZ XXVII, 51. 3. SEZ XLIII, 38o.

C 1.3 Snaga

Velike kamene ploče, sanduke etc., koje potiču od nekadašnjeg stanovništva, na njihovo današnje mjesto donosile su djevojke, žene, babe etc., na glavi, u pregači etc., predući usput.

C 1.3.1 Djevojka donijela ploču

1. Stećke djevojke nosile u opregači, Trebinje, 2. Cura nosila na glavi "kaluf" i prela, Borač, 3. Cura donijela stećak na lokalitet "Mramor" i prela, Kobilja, Skender Vakuf, 4. "Ovce pasla mlada Vidosava /...) Jaka l'ti je mlada Vidosava!/ Ona poni ploču na Zaranču/ ovce pasuć, kudeljicu preduć/, Zagvozd, Imotski, 5. Cura na glavi donijela "mašet" bratu i prela, Voštani, Imotski, 6. Djevojka Jela

donijela na glavi kamen (poklopac rimskog sarkofaga) crkvi u Gracu, Drniš, 7. Djevojka Ružica donijela na glavi ploču za česmu, Ribić, Pounje, 8. Djevojka, preduči, donijela na glavi kamen za česmu u Kuli, Gospić (rimski nadgrobni spomenik), 9. Pričanje rašireno u Bosni.

1. SEZ V, 1149-115o; 2. VP 22/66; 3. GZM ns XVII E, 165; 4. Starohrvatska prosvjeta,1897, 114; 5. GZM ns XV-XVI E,281; 6. Bullettino X, 75-76; 7. SEZ XXXV, 548; 8. C.Patsch, Die Lika in römischer Zeit, Schriften der Balkankommission I, Wien 19oo, 65; 9. NS I, 167-168.

C 1.3.2 Žena donijela ploču

1. "Grčke" ploče nosile žene na ledjima i prele, okolina Trebinja, Fatnica, Opličići, Pelješac, 2. Žene nosile na glavi stupove za crkvu sv.Duje u Splitu, Poljica, 3. Divske žene nosile na glavi veliko kamenje i prele, Volečevo, Ključ, 4. Pričanje rašireno u zap.Hercegovini i Bosni.

1. VP 24/31, 42, 47, 7o; Bjelovučić, Pelješac, 73; SEZ XXIII, 185; 2. ZNŽO X, 224; 3. AKABIH; 4. Hoernes 117; GZM IV, 269; Ćurčić, Rukopis, 55; SEZ XI, 2oo.

C 1.3.3.Baba donijela ploču

1. Stećak donijela baba u selo Šlimac, Rama; na nekropolu Rudno, Klek, Rama (pod pazuhom); na brdo Skrabonos, Rama, 2. Za gradnju crkve Gomionice, Bos.Krajina, baba donijela 7o kamenova sa udaljenosti od 2 sata hoda (slično se priča i za gradnju manastira Vozuća, Zavidovići).

1. SEZ LXIX, 1o1, 137, 15o; 2. Istočnik,1889, 294.

C 1.3.4 Vile nosile kamen u krilu i prele

1. Za "Divič" (arenu) u Puli, Istra.

1. ZNŽO, XIX, 373; Istarske narodne priče,183, 197.

C.2 Psihičke osobine

C 2.1 1. Svadljivost

1. Bukumiri bili svadljivi i buntovni, spremni na tuču, Vasojevići, 2. Stare Mataruge bili"nezgodni" ljudi, Banjani, 3. Lužani bili zorni i nabusiti, Crna Gora.

1. Vešović, 116; 2. SEZ LIX, 338; 3. ZNŽO XXX, 146.

C.3 Zanimanje

1. Stari narod bio stočarski, Bilećke Rudine, 2. Iščezle porodice bavile se spravljanjem masla, sira i pastrme od ovaca i koza, Stapari, Užice.

1. SEZ V, 776-777;782; 2. SEZ XXXIV, 162.

C.4 Bogatstvo

C 4.1 Bogatstvo stokom, veliki broj stoke, ovaca etc.

1. Prve ovce iz stada starog naroda stižu u pojatu, a posljednje se još nalaze na planini, Podhum i Crni Lug, Livno. 2. Stari rod Šobata u Uncu, imao nekada po hiljadu bijelih i preko hiljadu crnih ovaca, 3. Neki davnašnji pop na Glasincu triput izgonio po hiljadu ovaca, 4. Stari rod Marića, Glamoč, imao samo crnih ovaca-dvizica stotinu, 5. Planinska bratstva Čupića u Drobnjacima muzla 3oo4 brava, " u jo-

muži lice umivala, u priljevi noge sapirala", 6. Predak Kneževića u Sarajevskom polju imao po 1.000 ovaca, a neki Tabo na Igmanu samih ovnova 1.500.

1. VP 16; Hamdija Kreševljaković, Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini, Naučno društvo NR BiH, Djela VIII, Sarajevo, 1957, 85 (isti motiv); 2. SEZ LVI, 497; 3. SEZ LX, 396; SEZ XVII, 25-26; 4. SEZ XXV,118; 5. Luburić, Drobnjak, 91; 6. SEZ XI,53.

C 4.2 Bogatstvo u vezi sa stočarstvom

1. "Grk" bio toliko bogat da je svakog jutra govorio: "Šta ću od imetka?" Glas iz pećine odgovorio: "Čekaj do sutra!" Ujutro sve bilo potopljeno jezerom, Bač, Rožaj, 2. Iz "Grkove" kuće, kad se odselio, potekli med i mlijeko kao potok, Mojstir, Rožaj, 3. Stari Šodolovići u Imljanima, Kotor Varoš maslom omekšavali zemlju kada su pobijali kolje, 4. U stara doba s Mjedene glavice u polje Bilaj teklo med i mlijeko, Bos. Petrovac, 5. Na lokalitetu Tvorilo, Bjelopavlići, čuvana stoka neke kraljice i u kamenu se sir spravljao.

1. SEZ LXXV, 377-378; 2. Ibid., 395; 3. GZM na XVII, E, 166; 4. GZM II, 154; 5. SEZ XXVII,218.

C 4.2.1 Cijevi za transport mlijeka s planine

1. Stari Džaro sprovodio mlijeko drvenim čunkovima od torova do kuće, Balotići, Rožaj, 2. "Grci" dovodili mlijeko čunkovima s Jasiča u Mojstir, Rožaj, 3. Čunkovima s planine dovodjeno mlijeko za manastir Mileševo iz sela Biskupića, 4. U planini Babi, Gacko, neka sta-

ra porodica imala drvena korita za transport mlijeka do kuće, 5. Zemljanim čunkovima transportovano mlijeko sa stanara manastiru Dobrunu, Višegrad, 6. Žljebovima teklo mlijeko ženi hercega Stjepana s planine Viogora u pećinu Bjeljnicu, Samobor, Foča, 7. Žljebovi kraljice Jerine transportovali mlijeko s planine Dikave do grada Hrtara, Višegrad, 8. Stari narod na cijevi sipao mlijeko s planine, Lepa, Rogatica, 9. U Carevom Saraju, Srebrenica, s brda na brdo bili čunkovi kojima je nekoj kraljici dolazilo mlijeko u grad, 1o. U Repovcu, Bratunac, begovi kroz cijevi sipali mlijeko s planine, 11. Kraljica transportovala mlijeko s Liješnice u grad Bobovac kroz cijevi, 12. Kaludjeri manastira Papraće imali tomroke za transport mlijeka s Borogova; kada je u cijev zapala zmija, oni to shvatili kao predznak nesreće, Šekovići, 13. Oluke za transport mlijeka imali stari Ivanovići u Vlatkovićima, Kotor Varoš, 14. Tomrole imali nekada Šodolovići, Imljani, Kotor Varoš, 15. Knezu Ratku mlijeko sialzilo niz "tundruke", Zmijanje, 16. U Kozarcu, Prijedor, stanovao neki Ćaćul-beg kome je iz sela Bastaja kroz tomruke varenika dolazila, 17. Na tomruke točili mlijeko stari Marići, Zajaruga, Glamoč, 18. Jasikove tomruke za transport mlijeka imali stari Dakići u Zaglavici, Glamoč, 19. Starim Jagodićima dolazilo mlijeko niz tomruke s Tičeva u Preodac, Unac.

1. SEZ LXXV, 335, 38o; 2. Ibid., 395; 3. BV III,118; 4. VP 22/37; 5. SEZ V, 635; 6. GZM IV,

262; 7. A. Resulbegović-Defterdarević, Grad Višegrad i okolica, Sarajevo, 1934; 11; 8. VP 22/83; 9. VP 1/4; 1o. FAZM 1147; 11. VP; 12. BV II, 212-213; 13. VP 14/23; 14. GZM nsXVII E, 166; 15. GZM XLIII, 131; 16. Istočnik 1896; 378; 17. SEZ XXV, 118; 18. Ibid., 12o; 19. SEZ LVI, 491.

C 4.2.2 Cijevi za transportovanje vina, ulja, žita

1. "Grčki" kaludjeri u Klobucima, Zupci, Trebinje, imali cijevi za transport vina do manastira; kada je šarena zmija zapala i začepila cijev, oni kazali: "Tu nama više nema stanja, hajdemo!" 2. Kamenim čunkovima staro stanovništvo transportovalo ulje, Grbalj, Boka, 3. Brgonjiću bami niz žljebove žito dolazilo na gradinu, Podhum, Livno.

1. VP 24/8; 2. SEZ XX, 388; 3. GZM ns XV-XVI E, 279.

C 4.2.3 Cijevi za transportovanje vode

1. Na dnu Zogaj jezera, Ulcinj, nalaze se zemljane "čunte", 2. U selu Salč imaju "čunte" od starog ulcinjskog vodovoda, 3. U kanalima, Mljeće, Malesija, 4. Čunkovi starog vodovoda u Dabru, Stolac, 5. Čunkovi starog vodovoda za tzv. Hercegovo vrelo, Gacko, 6. Čunkovi starog vodovoda za Rudo, 7. Zemljani čunkovi za vodovod u Štalama, Olovo, 8. Zemljane "čulsije" za vodovod nekadašnje crkve u Šaminu Gaju, Sarajevo, 9. "Grčki" vodovod-tomruci u Pačevu, Rama, 1o. Oluci za vodu od bivolje kože, Fojnica, Sarajevo, 11. Gvozdeni tomruci dovodili vodu nekom

starom manastiru kod Slatine, Banja Luka, 12. Tomruci za vodu kod "Bijele crkve", Bilaj, Bos. Petrovac.

1. SEZ XXIII, 8; 2. Ibid.,45; SEZ XXVII,19; SEZ LXVII, 37; 5. SEZ XII,2ol; 6. Istočnik 1892,158; 7. Filipović, Olovo,14; 8. SEZ V,2o5; 9. SEZ LXIX, 7o; 1o. GZM IV, 94; 11. BV I, 3ol; 12. GZM II, 156.

C.4.3 <u>Ostala pričanja o bogatstvu</u>

1. Nebo bi potamnilo kada su se rojile pčele starog stanovništva, Zeta i Lješkopolje, 2. Kauri imali zlatne teljige na volovima, Fojnica (formula: imali zlatne teljige, od srme teljige, a špice od zlata itd.), 3. Mladići iz porodice Adelovića, koja je živjela prije pada Bosne pod Turke u Veli, Zenik, Sarajevo, silazili na pazar u opancima sa svilenim vrnčanicama, 4. Stari rod Grbića u Suvaji, Bjelaj, prilikom seobe tovarima žita i mrsa zakrčili put dužine 1,5 km, 5. Stari Tarabići u Kremnoj, Užice mogli svojom hranom podmirivati puk vojske mjesecima, 6. Kovači, iseljeni rod iz Drobnjaka, postavio trpezu sa 3oo svojih novih kašika, Drobnjaci, 7. Kladušci, rod u Rami, bili nekada toliko bogati da su jednom ugostili 7o "familija" fratara, a da u selu nisu ni kašike zatražili, 8. Rod Šobata u Uncu imao pred kućom veliku gomilu đubreta od samog graha, gdje su istresali ono što im je iza obroka ostajalo.

1. SEZ XXXVIII, 37o; 2. FAZM 444o; SEZ XI, 17, 123; 3. SEZ XI, 213; 4. SEZ XXXV, 197; 5. SEZ XXXIV, 178; 6. Luburić, Drobnjak, 254; 7. SEZ

LXIX, 157; 8. SEZ LVI, 497.
Upor. K 1. - K 6.

C 5 Brojnost

C 5.1 1. Parežani u Banjanima dolazili crkvi na 7 konja osedlanika sa srebrenim sedlima, 2. Sedamdeset konjanika bratstva Jankovića, u Drobnjacima, dolazilo na zbor, 3. Sedamdeset konjika bratstva Mandića, u Drobnjacima, dolazilo na zbor, 4. "Grci" sa 7o jahaćih konja dolazili džamiji (sic!) u Trnavicu, Borač, 5. Sedamdeset osedlanih konja bivalo pred "Oborenom džamijom" u Sarajevu, 6. Crkvi u Jablanici, Kozara, dolazilo "77 ata i na njima 77 rahta i 77 divan-kabanica".

1. SEZ LIX, 364; 2. SEZ IV, 444; 3. Luburić, Drobnjak, 97; 4. VP 22/67; 5. ZNŽO XXXII, 223; 6. Istočnik 1897, 394.

C 5.2 1. Po devet divan-kabanica samo iz jedne kuće išlo u boj ili na zbor, Gorijevac, planina Jadovnik, 2. Neki Jovanbeg iz Doljana, Bihać, sa devet braće u divan-kabanicama išao pobratimu u goste, 3. Radići u Štrpcima, Pounje, dolazili u devet divan-kabanica na zbor crkvi (imali i po 5o samih mačaka kod kuća).

1. GZM II, 25; 2. Istočnik 1893,345; 3. SEZ XXXV, 487, 625.

C 5.3 1. Sedam defterdara sedmoro braće Andrića, Ženjev Do, Njeguši, visilo u njihovoj sobi, 2. Sedamdeset fenjera dolazilo uveče na jaciju džamiji na Hisetima u Banjoj Luci.

1. SEZ XXXIX, 392; 2. NS I, 91.

C 5.4 1. Iz sela Kusača, Glasinac, izlazilo po 7o sambalja u boj.
1. SEZ LX, 397.

C 5.5 1. Topići u selu Triščani, Rama, nekada slali po 2o kosaca i po 12 nevjesta u crvenim čurdijama (tj. vjenčanih u jednom danu), na kosidbu (imali nekada 7o guvena), 2. U zadruzi umrlih Pediša na Glasincu bilo 14 prelja i petnaest motalja.
1. SEZ LXIX, 145; 2. SEZ LX, 387.

C 5.6 1. Po 13 kolijevki s djecom-dojenčadi izlazilo nekada iz jedne kuće na kosidbu, Štrpci, Pounje, 2. Po 12 bešika starih Dakića, u Zaglavici, Glamoč, odjednom izlazilo iz kuće.
1. SEZ XXXV,34o; 2. SEZ XXV,12o.

C.6 Ostale osobine
1. Starinci Lužani i Španje se smatraju plemenicima nižeg reda - pogrdno je nekome reći "Španj od Španja" - opšta je pojava u plemenima Crne Gore da su ostaci starinaca omrznuti i prezreni, 2."Grci" su živjeli po više stotina godina - opšte je predanje po Hercegovini, 3. Lutorani su se mogli ženiti u rodu, izuzev majke i sestre, Žepa, Rogatica, 4. Lutorani su na samrti pucali poput puške, Žepa, Rogatica, 5. Zajednički predak Mrkovića bio pokriven tvrdim rožnatim ljuskama, Crnogorsko primorje.
1.SEZXXVII, 2oo-2o1, 2o3,266; 2.VP 22/34; 3.GZM na XIX E, 153; 4. Ibid.,153; 5. SEZ XXIII, 84.

D Uzroci seobe i nestanka

D 1 Klimatski uzroci

D 1.1 Velika zima, hladnoća

1. Zbog zima staro stanovništvo limskom dolinom krenulo niz Bosnu, prema Slavoniji i Sremu, Plav i Gusinje, 2. Napustilo staro stanovništvo Vasojevića, 3. Padao crveno krvav, crvljiv i čadjav snijeg, bila zima, napustili Polimlje i Potarje; 4. Od zime se Lim zaledio, Rudo; 5. Grci pobjegli od zime iz Javornika, Konjic.

1. SEZ XXI, 41o; 2. Vešović, 115; 3. SEZ IV,273; 4. Istočnik 1892, 158; 5. SEZ XII, 375.

D 1.2 Snijeg padao neprestano 3, 6, 7, 9 godina

1. Rimljani krenuli ka Primorju, Crna Gora, 2. Stari narod pobjegao iz Rugova, 3. Klimente pobjegli s planine Bjelasice, Vasojevići, 4. Grci otišli u Aleksandriju (sic!), Miruše, Bileća, 5. Grci otišli ka jugu, Borač, 6. Grci pobjegli iz Popova polja, 7. Goge iselile sa Zijemlja,Konjic, 8. Grci napustili Ramu, 9. Grci pobjegli sa Glasinca, 1o. Luterani napustili Žepu, Rogatica(neki pomrli od studeni), 11. Stari narod napustio Vlasenice, 12. Madjari napustili Sase, Srebrenica, 13. Grci iselili iz Lepenice, Sarajevo, 14. Kauri napustili Fojnicu, 15. Grci otišli u Grčku iz Župče, Breza, 16. Grci (ili Kauri) pobjegli iz Vogošće i Bioče, Sarajevo, 17. Grci napustili Hadžiće, Sarajevo, 18. Grci pobjegli iz Imljana, Kotor Varoš, 19. Grci napustili Mokronoge, Duvno, 2o. Francuzi (sic!) i Grci napustili Livanjsko polje, 21. Grci pobjegli iz Gline, Banija, 22. Grci odselili u Grčku iz Tuka, Vrbovsko, 23. Grci napustili Bosnu.

1. ZNŽO XXX, 17o-171; 2. SEZ LXXIV,175; 3.SEZ VI, 722; 4. VP 22/34; 5. VP 22/66; Popovo,155;

7. SEZ XII, 240; 8. SEZ LXIX, 24; 9. SEZ LX, 266; 10. GZM na XIX E,154; 11. Barjaktarević, 143; 12. VP 1/9; 13. Filipović, Lepenica, 209-210; 14. FAZM 4439; 15. VP; 16. SEZ XLVI, 634; 17. GZM IV, 202; 18. GZM na XVII E; 19. VP 13/1; 20. FAZM 8323; 21. Banija III, 83; 22. Vrbovsko, 24; 23. NB I,167-168.

D 1.3 Snijeg pao usred ljeta - na Petrovdan, Ilindan etc.

1. Starom narodu na Djurdjevdan zapelo ralo u snijegu; oni odselili, Plav i Gusinje, 2. Stari narod napustio Šekular na Djurdjevdan se zbog "povrice" nije moglo orati, 3. Grcima zapelo ralo o površicu na Djurdjevdan, Bihor, 4. Braći Droždu, Vuku, Ždralju i Brutu zapelo ralo u površicu na Djurdjevdan, Dapsići, Vasojevići, 5. Grke iznenadio snijeg, kroz badže se izvukli iz kuća, pobjegli po površici, Polimlje i Potarje, 6. Grci usred ljeta pobjegli niz Drinu, Piva, 7. Rimljani počeli da oru na Konstantinov dan, pao snijeg; oni pobjegli u Primorje, 8. Kljajići, iseljeno drobnjačko bratstvo, oko 1710. godine krenu da sele preko Tare, planinu Ivicu na Spasovdan prešli površicom snijega, Drobnjaci, 9. Bratstvo Kozline zaoru površicu, ostave rala i rasele se, Drobnjaci, 10. Grci o Ilindanu zaboli ralo u zemlju i pobjegli od snijega, Binići, Ibar, 11. Madžari o Petrovdanu pobjegli iz Guče, Dragačevo, 12. Grci o Petrovdanu odvukli rala naopačke, Zlatibor, 13. Madžari o Petrovdanu napustili Koštunić, Takovo, 14. Grci o Ilindanu izbjegli iz Ravni, Gacko, 15. Grci napustili Bilatovce, Bileća, na Ilindan pao veliki snijeg, 16. Rudinjski Grci pobjegli od snijega na Ilindan, otišli u "zemlju Moriju", Bilećko

Budine, 17. Grci o Ilindanu pobjegli od snijega, Berkovići, Stolac, 18. Grci o Ilindanu pobjegli po površici iz Borča, 19. Grci o Ilindanu pobjegli od snijega iz Zvijerine, Bileća, 2o. Grci o Ilindanu po površici pobjegli iz Blagaja, Mostar, 21. Grci, bosi, po kori od snijega pobjegli na Petrovdan (ili Ilindan), Glasinac, 22. Luterani, bosi, pobjegli po snijegu na Ilindan, Glasinac, 23. Grci o Petrovdanu pobjegli od snijega, Vodjenica, Bos.Petrovac, 24. Grci o Petrovdanu pobjegli od snijega, Vranik, Lika, 25. Grci usred ljeta, zbog snijega, napustili Bosnu.

1. SEZ XXI, 41o; 2. Ibid., 572; 3. VP; 4. Vešović, 172; SEZ IV, 251; 6. SEZ LIX, 417; 7. ZNŽO XXX, 17o-171; 8. Luburić, Drobnjak, 262; 9. Ibid.,237; 1o. SEZ VI, 633; 11. Ibid.,162; 12. SEZ XXXIV,439; 13. SEZ LXXV,164; 14. SEZ XII, 367; 15. VP 22/38; 16. SEZ V, 768-769; 17. VP 24/56; 18. VP 22/65;19. VD; 21. SEZ LX, 266; 22. Ibid.,266; 23. AKABiH; 24. Lovinac, 121; 25. NS I, 167-168.

D 1.4 <u>Snijeg, mraz, led, slana etc.</u>

1. Latini,ugledavši snijeg prvi put, kazali: "Nešto bijelo što kida tijelo!" i pobjegli, planina Kom, 2. Kraljica starog naroda ugledala u volujskoj stopi led i naredila seobu, Inljani, Kotor Varoš, 3. Kaurka kazala: "Pala slana, nije u Bosni stanja!", Rama, 4. Kraljica starog naroda ugledala prvi put snijeg i pobjegla sa narodom, Kuica, Livno, 5. Kralj starog naroda rekao: "Pala slana, nije nam ovdje više stanja!", Bravsko, Bos.Petrovac, 6. Kraljica starog naroda kazala: "Po Grmeču pala slana, tu mi više nije stanja!", Grmeč, 7. Grčki kralj vidio nešto bijelo od čega

sebe ruka (snijeg) i pobjegao, planina Plješivica, Bihać.

1. ZNŽO XXVIII, 124; 2. SEZ XXXII, 383; 3. FAZM 9849; 4. FAZM 6227; 5. BV I, 17o; 6. SEZ LVI, 475; 7. ZNŽO XIV, 127.

D 1.5 Vjetar

1. Sedam godina duvao vjetar istočnjak, Klimenti napustili Malesiju, 2. Vjetar raselio selo na Zmijani, Zeta, 3. Grke, Rimljane ili Jaudije iselio vjetar, otišli u Italiju, Paštrovići, 4. Rod Ćumića iselio sa Zlatibora zbog vjetra, 5. Vjetar "torbomelja" iselio stari narod, Zupci, Trebinje, 6. Rod Jovića, zbog vjetra "palca" napusti Crni Vrh, Unac, 7. Vjetar "golovršnjak" iselio stari narod sa planine Plješivice, Bihać.

1. SEZ XXVII, 68; 2. SEZ XXXVIII, 372; 3. Vukmanović, 61; SEZ XXXIV, 452; 5. SEZ V, 1118; 6. SEZ LVI, 495; 7. SEZ XXXV, 285-286.

D 1.5.1 Vjetar sjeverac

1. Ljuti sjeverac, duvao 7, 11, godina, otjerao stari narod iz Malesije, 2. Jaudije bura otjerala u Italiju, Bečići, Paštrovići, 3. Sedam godina duvao sjeverac i stari narod se raselio, Riječka nahija, 4. Stari Mataguži iselili zbog sjeverca u Metohiju, Zeta i Lješkopolje, 5. Stari Zlatičani iselili zbog sjeverca, Zlatica, Kuči, 6. Vjetar "suhograd" - suh sjeverni vjetar, istjerao ranije stanovnike iz Kuča, 7. Stare porodice iselile zbog "suhograda" iz Bratonožića, 8. Lužane otjerao sjeverac, Piperi, 9. Stari narod iselio zbog sjeverca koji je duvao tri godine, Bjelopavlići, lo. Neki Drakule Britvić

iselio zbog sjevera koji je duvao 6 godina, Pješivci, 11. Ugre rastjerala bura koja je duvala 7 godina, Cvjetnić, Unac.
1. SEZ XXVII, 2o, 22, 77; 2. Vukmanović, 15, 77, 4o6; 3. SEZ XV, 465, 571; 4. SEZ XXXVIII, 369; 5. SEZ VIII, 48; 6. Ibid., 52-53; 7. SEZ XII, 514; 8. SEZ XVII, 42o, 443; 9. SEZ XXVII, 2o5, 2o8, 213; 1o. Ibid., 315-316; 11. SEZ LVI, 595.

D 1.6 Magla

1. Staro pleme Šestana iselilo zbog magle u Zadar, Čukureli, Crnogorsko primorje, 2. Dva brata se raselila zbog magle, Boka.
1. SEZ XXIII, 2o; 2. SEZ XX, 275.

D 1.7 Suša

1. Mataguži iselili zbog suše, Malesija, 2. Stari Hoti iselili zbog suše, Malesija, 3. Grci iselili zbog suše, Trebinje, 4. Grci odselili zbog suše koja je trajala 9 godina, Vrbno, Trebinje, 5. Grke istjerala trogodišnja suša, Miruše, Bileća, 6. Grci pobjegli od suše, Orah, Trebinje, 7. Grke otjerala sedmogodišnja suša, Čvaljina, Popovo, 8. Grci pobjegli zbog sedmogodišnje suše, Žabica, Ljubinje, 9. Grci pobjegli zbog suše, Trijebanj, Stolac, 1o. Grci pobjegli od suše; kasnije udarila kiša i selo "oplilo", otud mu ime Opličići, Stolac, 11. Grke rastjerala suša, Blagaj, Mostar, 12. Grke iz Bosne otjerala višegodišnja suša, planina Ozren, Maglaj, 13. Grke otjerala suša, bolesti i ratovi, Istra.
1. SEZ XXVII, 19; 2. Ibid., 56; 3. VP 24/3; 4. VP; 5. VP 22/59; 6. VP 24/31; 7. Popovo, 56; 8. VP 24/66; 9. VP 25/2o; 1o. VP 24/7o; 11. VP;

12. GZM na VII, 341; 13. Istarske narodne priče, 133.

D 2 Posljedice klimatskih nepogoda

D 2.1 Nerodica

1. Staro stanovništvo iselilo zbog nerodice, Bratonožići, 2. Grci odselili zbog nerodice, Patnica, Bileća, 3. Mađari iselili zbog nerodice, Maoča, Brčko.

1. SEZ XII, 493; 2. VP 24/47; 3. FAZM 5519.

D 2.2 Glad

1. Staro stanovništvo napustilo Ćeklin zbog gladi, 2. Zbog gladi staro stanovništvo napustilo Zagoru, Riječka nahija, 3. "Stari svijet" napustio Kosov Lug zbog gladi, Bjelopavlići, 4. Lužani Radoje i Kukuslav napustili Gostilje zbog gladi, Bjelopavlići, 5. Davnašnji rod Obada napustio zbog gladi Vrijeku, Stolac.

1. Ceklin, 21,53; 2. SEZ XV, 545; 3. SEZ XXVII, 225; 4. Ibid., 222; 5. SEZ LXVII, 3o.

D 2.2.1 Glad jednog ukućanina kao uzrok seobe

1. Nevjesta donijela oračima ručak na njivu. Oni je nisu pozvali da ruča s njima, ona uzdahnu, zaplače. Starješina sazna da je gladna, zakolje vola, nahrani čeljad i napusti stari kraj.

1. Crna Gora, 2. Drobnjačko bratstvo Konjokrajda, odselilo u Bosnu, 3. Ljubomir, Trebinje, napustio starješina Stoganj, otud lokalitet "Stoganj Do", 4. Rod Ninkovića, Bulođi, Trebinje, 5. Rod Amovića, isjekli rala i iz Drobnjaka doselili na Glasinac, 6. Predak Ivaniševića na

njivi dozna da mu je dijete umrlo od gladi, isci-
jepa plug i odseli, Bogodo, Kupres.
1. ZNŽO XXVIII, 141; 2. Luburić, Drobnjak, 251;
3. VP 24/34; 4. SEZ V, 8oo; 5. SEZ LX, 4o7; 6.
SEZ XII, 345.

D 3 Borbe, istrebljenje, pogibije

D 3.1 Grci

1. Srbi istjerali Grke i pobili ih na Neslan Glavici, Zupci, Trebinje, 2. Grke je otjerao "prije Dušana i Nemanjića" neki Mihajlo Dukljenin (sic!), Vrbno, Trebinje, 3. Grčkog starješinu u Onogoštu ubilo bratstvo Vukovića, Drobnjaci, 5. Grci se borili s Turcima na Bugar-gori (bez lokaliteta).
1. SEZ V, 1243; 2. VP 22/14; 3. Luburić, Drobnjak, 1o4-1o5; 4. Ibid., 21; 5. "Smilje", 32/19o4, br.8, 114-115.

D 3.2 Madžari

Madžari poubijani i zakopani u "madžarskom" groblju, G. Banjani, Takovo.
1. SEZ LXXY, 174.

D 3.3 Lužani

1. Mjesto lužanske pogibije označeno mramorjem na brdu Krvavac, Bjelopavlići, 2. Lužani se isklali medjusobno, Bjelopavlići, 3. Lužani se isklali medju sobom, "kiljani" (nadgrobni spomenici) im stoje na Kokotovu Ždrijelu, Piperi.
1. SEZ XXVII, 397, 463.

D 3.4 Kriči

Odmah po doseljenju na današnje mjesto stanovanja Drobnjaci došli u sukob s Kričima, 2. Lepac Kosovčić "presuo drob" (otuda ime Drobnjaci) svom setu, sinu kričkog vojvode Kaloke.

1. Luburić, Drobnjak, 20; SEZ IV, 452, 454; 2. Luburić Drobnjak, 14,19,48,68.

D 3.5 Bukumiri

1. Bukumiri se poklali medju sobom, mramorje im stoji na Momonjevu, Bratonožići, 2. Bukumiri odluče da istjeraju djavole iz jezera tako da u jezero uvale usijan kamen; djavoli ih prokunu: "Krvav nož medju vas pao!" i oni se medju sobom pokolju. 3. Bokumiri se isklali medju sobom, Crna Gora.

1. SEZ XII, 479; 2. Karadžić II, 85; 3. Rovinjskij II/4, 207; SEZ VIII, 163.

D 3.6 Ostali

1. Selo Odrin raseljeno pošto se pred komskom crkvom desio pokolj u kome je palo 70 mrtvih, Riječka nahija, 2. Na brdu Pasiglavu, Beka, desio nekada davno strašan pokolj, 3. Čobani se isklali medjusobno u nekom raseljenom starom selu kod Ugnjana, Cetine, 4. Vlasi i njihov starješina Radul Vlah pobijeni na Cetinju, 5. Sela Lisice i Vrbice, u Cucama, raseljena jer su se seljani isklali medju sobom, 6. Medjusobni pokolji i istjerivanje Klimenata, Plav.

1. SEZ XV, 543; 2. SEZ XX,414; 3. SEZ XXXIX, 291; 4. Ibid., 226, 334; SEZ XXVII, 527; 5. SEZ XXXIX, 614; 6. SEZ XXI, 424, 565.

D 4 Strah od osvete

Ukućani ubiju gosta (Turčina, pašaliju, haračliju etc.), domaćin (baba etc.) uhvati njegovu krv u lonac i zakopa pod ognjište (kućni prag etc.) Nakon nekoliko godina krv provrela - znak da se osveta približila. Svi se raselo.

1. Potomci Maleš-Vojvode, Bileća, 2. Rod Kurtovića, Začula, Trebinje, 3. Rod Vukorjepa, Hutovo, Popovo polje, 4. Stari rodovi u Gracu, Ljubinje, 5. Rod Jevtovića, Ivanjica, Srbija, 6. Rod Grubača, Imljani, Kotor Varoš.

1. SEZ XII, 116; 2. SEZ V,1196; 3. Popovo, 189; 4. GZM III, 142; 5. I.M.Jelić, Krvna osveta i umir u Crnoj Gori i Albaniji, Biblioteka Arhiva za arbanasku starinu, jezik i etnologiju, Istorijsko-pravna serija, knjiga III, Beograd, 1926, str. 30; 6. GZM na XVII, 166, 170.

D 5 Ostali razlozi

D 5.1 Realni uzroci

1. Preci Klimenata morali su napustiti mjesto stanovanja zbog mnoštva zmija, Bestana, sjev. Albanija, 2. Vojvoda Dragiša napustio planinu Kom nakon što su mu dva sina umrla od ujeda zmija ("Zbogom, crna planino!"), Piperi, 3. Pribilovići iz Mrčeva preselili zbog mnogih zmija, Boka, 4. Rod Lula iz Huma, Trebinje, preselio zbog zmija koje su im u kuću navalile, 5. Rod Budiša prebjegao iz Župe Štrbac, Unac, zbog mnogih zmija.

6. Skakavci prouzrokovali raseljavanje starih naselja u Zeti,

7. Preci Djenisijevića napustili selo Miradjovića, Pljevlja, zbog dobre vode koja je, vele, bila "neberićetna",

8. Bratstvo Sjeverovića napustilo Cuce što im je susjed, vojvoda Draško, svakog jutra pucao preko kuće,

1. Hahn, Albanesische Studien I, 184; 2.SEZ XVII, 373, 398; 3. SEZ XX, 599-600; SEZ V, 1191; 5.SEZ

LVI, 492; 6. SEZ XXXVIII, 41o; 7. SEZ IV, 278; 8. SEZ XXXIX, 663-664.

Upor. C 4.2.1.12; C 4.2.2.1.

D 5.2 <u>Mistični predznaci kao uzrok seobe</u>

1. Guske nisu htjele da pasu, tako da su omršale, i jednog dana odlete. "Grčki" djedovi to protumače kao znak za seobu Grka iz Fatnice, Bileća, 2. Hvatanje gusaka koje su odletjele bilo je uzrok seobe roda Sanića, Takovo, 3. Lužani se, nakon pogibije svog bana Stole, "pomute", a zasvira žalosna truba i time im da znak da se sele, Bjelòpavlići,

4. Otac sa sinovima jedne zimske noći razgrne snijeg i ovrše pšenicu, koju preko noći ostave napolju. Oko ponoći jedna snaha ustanovi da pšenicu zoblje veliko jato ptica. Domaćin propusti pšenicu pticama i naredi seobu, Đurička Rijeka, Plav-Gusinje.

5. Bijel orao dolazio 17 dana, u ogranak sunca, nad kuću Rundića, kojima je svakog dana umiralo po čeljade (stoga što su nekako oskvrnili Šehov Bašluk - nadgrobni spomenik), te Rundići odsele iz sela Obješenika, Gacko,

6. Veliki kamen, navaljan na kućna vrata, našli jedno jutro Orići, pa odluče da sele, Pješivci,

7. Goveda često "omrcala" (ostajala noću u šumi), te Kneževići odluče da sele, Bjelaj, Bos. Petrovac,

8. Djeca jašu štapove i tovare ih poput konja, što domaćin protumači kao predznak seobe, pa krene, Hutovo, Popovo Polje.

9. Zec dolazio svake noći i plašio stado, Banci, Kuči.
1. VP magn.; 2. SEZ LXXV, 169; 3. SEZ XXVII, 19o; 4. SEZ XXI, 41o; 5. SEZ XII, 2o4; 6.XXVII, 3o3; 7. SEZ XXXV, 194; 8. Popovo, 189; 9. SEZ VIII,121.

E <u>Naselje starog stanovništva</u>

E 1 <u>Način na koji je naselje pronadjeno</u>

1. Lovci pronašli temelj starog manastira Lovnice, 2. Lovci iz Dužima pronašli grad Vranograč, Bos. Krupa, 3. Kozari otkrili temelj starog manastira Moštanice, Una, 4. Čobani iz Tršca našli grad Šturlić, Cazin, 5. Kozar Štulan našao u gustoj šumi napušteni grad Šturlić, Cazin, 7. Čobanica našla u šumi napušteni krupski grad, Bos. Krupa.
1. Istočnik 189o, 31; 2. SEZ XXXV, 557; 3. Istočnik, 189o, 126; 4. SEZ XXXV, 324; 5. Ibid., 655; 6. BV II, 264; 7. SEZ XXIV, 396, 461.

E 2 <u>Nekadašnja veličina naselja</u>

Naselje starog stanovništva je nekada bilo toliko da je mačka, mačak etc.,na veliku udaljenost mogao ići sve ~~da~~ s jednog kućnog krova na drugi.

E 2.1

1. Od Planice do Huma, Malesija, 2. Od Vezirova mosta do rijeke Matice, Zeta, 3. Od Huma, preko Mataruga, do D.Gostilja, Zeta, 4. Od izvora Ribnice do Zlatice, Zeta, 5. Kroz Martiniće, Bjelopavlići (preko krovova Španjskog grada), 6. Od Prilipca do Požege, Dragačevo, (grčka varoš), 7. Kod Rekovca, Levač, 8. Od Bradava do Mesrovića, Visoko, 9. Od Bos.Dubice do Kozarca, lo. Od

Javnika do Čavnika, Bihać, 11. Preko planine Grmeča, Bos. Krajina.

1. SEZ XXVII,15; SEZ XXXVIII, 388; 3. Ibid.,368; 4. Kobasjić, Starine, 68; 5. SEZ XXVII,224; 6, SEZ IV, 147; 7. SEZ V, 478; 8. SEZ XLIII, 487; 9. AKABiH; lo. BV V, 267; 11. SEZ XXXV, 291.

E 2.2 1. Od Cvjetnića do Doca, Unac, pijevac mogao "mostiti" sve s krova na krov.

1. SEZ LVI,477.

E 2.3 1. Na današnjoj krčevini u Čekrklićima, Visoko, nekada bile oko starog puta trešnje, da je vjeverica mogla ići sve s jedne na drugu.

1. SEZ XLIII,4o7.

E 2.4 1. U Paštrovićima nekada bila šuma da se, s grane na granu, moglo iz sela doći na planinu, 2. U Ceklinu bile nekada šuma da se s duba na dub moglo ići, 3. U Riječkoj nahiji nekada bila šuma da se s duba na dub mogla preći čitava strana.

1. Vukmanović, 2o; 2. Ceklin,243; 3. SEZ XV, 424.

E 2.5 1. Nekada je u Zeti bilo toliko vinograda da kada bi neko povukao za jednu lozu kod Vezirova Mosta, zatresla bi se i posljednja u Tološima.

1. SEZ XXXVIII, 388.

E 2.6 1. Kuća uz kuću bila nekada na lokalitetu "Varoš", Koraj, Brčko, 2. Kuća do kuće bila nekada od Bronzanog Majdana do Gradine, Sanski Most, 3. Kuća uz kuću bila u vrijeme turskih osvajanja od planine Drenovca do sela Zulića, Bihać; to naselje se zvalo "Mesnigani".

1. GZM, 445; 2. GZM III,96; 3. BV III,233.

E 2.7
1. Grad Stražanj, kod Suice, Livno, nekada imao 40.000 stanovnika.
1. Hoernes, 234.

E 2.8
... U Turskom Vakupu, Bos. Gradiška, naknada bilo 70 dućana u malom gradu, 2. Preko Duvanjskog polja, od Privale do Kongore, bio nekada sve "han do hana, dućan do dućana", 3. U Majdanu, Rudnik, bila varoš Srebrenica i u njoj 77 kasapnica, pa ipak, dok sunce izadje, nije se moglo kupiti mesa, bilo bi već rasprodano.
1. BV I,232; 2. FAZM 6785; 3. SEZ LXXV,232.

E 3. Gradovi, gradine, tvrdjave etc.

E 3.1 Grčki
1. Kod Spuške Glavice, Spuž (grčki,odn.latinski),2. Trešnjevo, Cuce, 3. Gomrljava Gradina, Vrbno, Trebinje, 4. Dubljevići, Gacko, 5. Gradac više Cicerine, Popovo polje, 6. Hodidjed, Sarajevo, 7. Sebinje, Visoko, 8. Hrge, Zavidovići, 9. Gradac, Pazarić, Sarajevo, 10. Ravna, Konjic (grčka kula), 11. Stipanići, Duvno,12. "Gaj", Konatari-Kola, Banja Luka, 13. Gradina, Peći, Ključ, 14. Gradina, Kljevci, Sanski Most, 15. Gradina, Skakavac, Bos.Petrovac, 16. Gradina, Teočak, Bos.Petrovac, 17. Grad, Bjelaj, Bos. Petrovac (sagradio ga Bela IV - sic!), 18. Cigalj, Smoljana, Bos.Petrovac, 19. Obljaj, M.Radić, Bos. Krupa, 20. Gradina, Podgradina, Bos.Krupa, 21. Kekića Glavica, Zalin, Bos.Krupa, 22. Pešigrad, Cazin, 23. Tržac, Cazin, 24. Pusti Perušić, Lika (sagradio ga Grk Porus), 25. Modruše, 26. Hreljin, Rijeka (sagradio ga Hrelja koji je iz Grčke došao).

1. Šobajić, Starine, 31; SEZ XXXIX, 633, 641; 3. SEZ V, 799; GZM V, 167; Popovo, 161; BV IX, 198; 7. SEZ XLIII, 498; 8 AKABiH; 9. GZM LIV, 2o2; 1o. GZM ns XII A, 193; 11-21. AKABiH; 22. GZM ns XIII E, 166; 23. FAZM 4648; 24. ZNŽO XIV, 128; 25. Ibid., 132; 26. Ibid., 131.

E 3.2 Kavarski

1. Kula Obrovac, Banja Luka, zidali "Kavari".

1. GZM III, 44.

E 3.3 Madžarski

1. Dva madžarska grada u Tomini, Sanski Most, 2. Kamengrad, Sanski Most (Turci ga osvajali 7 godina), 3. "Crni Vrh", Janjila, Bravsko, 4. Gradina, Bjelaj, Bos. Petrovac, 5. Bjelajski grad, Bos. Petrovac (iz "bosanskog doba"), 6. Otoka, Bos. Krupa, 7. Podovi, Drvar.

1. GZM I, 24; 2. AKABiH; 3. SEZ XXXV, 269; 4. Ibid., 238; 5. Ibid., 149; 6. AKABiH; 7. SEZ LVI, 477-478.

E 3.4 Ostali

1. Dubrovnik u Bosni, Visoko, bio latinski grad, 2. Gradina kod Bos. Grahova bila grad za vrijeme Rimljana, 3. Židovski grad u Ćićariji, Istra, 4. Tvrdjava Tisne, Pougarje, Jajce, bila "vlaški" grad, 5. "vlaški grad", razvaline i brdo na Velebitu.

1. SEZ XLIII, 369; 2. Istočnik 189o, 295; 3. Istarske narodne priče, 195; 4. Bos. Prijatelj, 71; ZNŽO XXII, 168.

E 3.5 Gradine

1. Grčke gradine u Bjelopavlićima, 2. Grčka gradina u G. Ratkovu, Banja Luka, 3. Grčke gradine u Lici, 4. Španske gradine po Bjelopavlićima, 5. Spuž je bio Španjska gradina.

1. SEZ XXVII, 21o; 2. AKABiH; 3. ZNŽO XXII, 168; 4. SEZ XXVII, 21o; 5. Šobajić, Starine, 26.

E 4 Varoš

1. Varoš bila nekada na lokalitetu Meršain, Hoti, 2. Ispod Plavskog jezera, Plav, 3. U selu Čitluku, Ibarski Kolašin, 4. U Planini Dubovcu, D. Dragačevo, 5. U selu Kremna, Užice, 6. u selu Kuti, Dabarsko Polje, Stolac, 7. U Trnavici, Borač (grčka varoš); 8. U Dokoševićima, Sarajevo, 9. U selu Čifluk, Visoko, lo. U Mmurovićima, Visoko, 11. U Ripcima, Rama, 12. Kod sela Mošunj, Lašva.

1. SEZ XXVII, 18; 2. SEZ XXI, 4o9; 3. SEZ LXVII, 124. 4. SEZ IV, 13o; 5. SEZ XXXIV, 175; 6. SEZ LXVII, 23; 7. VP 22/67; 8. SEZ XI, 223; 9. SEZ XLIII, 416; lo. Ibid.,487; 11. SEZ LXIX, 85; 12. Bos. Prijatelj,122.

E 5 Čaršija, trgovište, pazarište etc.

1. Staro pazarište bilo ispod Desnog Meteha, Plav. 2. Pazar se nekada držao na Kopilji, Piperi, 3. Trgovište (i varoš) bilo nekada u selu Kremna, Užice, 4. U Rijeci Štrbačkoj, Višegrad, 5. Na Nedovićima, Švrakino selo, Sarajevo, 6. Više Krupca, Sarajevo, 7. na lokalitetu "Panadjurište", Zenik, Sarajevo, 8. U Dubokovićima, Visoko, 9. Niz potok Jelicu, Čifluk, Visoko, gdje su bile i tabhane, lo. Na Dugom polju, Blidinje, planina Čvrsnica, 11. U selu Sovićima, Rama, 12. Na Parošu, Gorica, Rama, 13. Na Duganma, Prozor, 14. Na Dukovoj Gori, Mokronoge (bili godišnji Jermeci).

1. SEZ XXI, 4o8; 2. SEZ XVII, 441; 3. SEZ XXXIV,175; 4. SEZ V, 65o-651; SEZ XI, lol; 6-7,Ibid.,142; 212; SEZ XLIII, 633; 9. Ibid.,416; lo. SEZ LXIX, 165; 11-13, Ibid., 164, 124, 117; 14. VP 13/8.

E 5 Selišta, kućišta, osedjine, ostaci stanovanja

E 6.1 Grčka

1. U Dobrinji, Štavica, 2. U Dolovima, Trešnjevo,Cuce, 3. U Gostojevićima, Pješivci, 4. Na Toriću,

Bileća, 5. U "Grčkoj Doli", Panik, Bileća, 6. U Miru-šama, Bileća, 7. U Patnici, Bileća, 8. U Trnovici,Bileća, 9. Na Perištu, Zlatibor, lo. Na Zečevom Brdu, Zlatibor, 11. U Klašnici, Olovo, 12, U Marinovićima, Dubrovačka Župa, 13. Na Pomoloviću, Trnavica, Borač 14. Na Dubu, Čardak, Zavidovići, 15. Na Proslapskoj planini, Rama.

1. SEZ LXXV, 393; 2. SEZ XXXIX, 646; 3. SEZ XXVII,3o5; 4. SEZ V, 851; VP 22/33; 5. VP 22/16; SEZ V, 836;7. Ibid., 461; 11. Filipović, Olovo, 15; 12.SEZ XXXVIII, 17o; 13. VP 22/66; 14. AKABiH, 15. SEZ LXIX,8o.

E 5.2 Ostala

1. Ugarsko naselje na lok."Postanje", Velagići, Ključ, 2. Lutoranska omedjine na Sijomaču, Žepa, Rogatica, 3. Španjska i lužanska kućišta i omedjine u Pješivcima, 4. Macurska kućišta u Vasojevićima, 5. Latinska kućišta u Vasojevićima, 6. Stara naselja (stočarska) na Igmanu, Sarajevo.

1. AKABiH; 2. VP 22/84; 3. SEZ XXVII, 3o6-3o7; 4. Vešović, 135; 5. Ibid.m 16o, 165; 6. SEZ XI, 88,153.

E 7 Ostali tragovi stanovanja

1. Grčke divlje loze, smokve i jorgovan u Mirušama, Bileća, 2. Vinogradi starog naroda u okolini Užica, 3. Lutoranski vinogradi u Žepi, Rogatica.

4. Mlin "starog svijeta" koji je mlio na vjetar, Piperi, 5. Madžarski mlin "vjetronjak" na planini Trebavi,Doboj. 6. Grčka krčma u Mirušama, Bileća,

7. Grčka radionica (antičko troskovište), Kozarac, Prijedor.

8. Kaursko Gumno na Debelom brdu, Vogošća, Sarajevo, 9. Kaursko gumno, Žepa, Rogatica, lo. Grčko ili Kaursko Gumno, Popovići, Breza, 11. Kaursko Gumno, Vratnica, Visoko.

12. Grčka tamnica u Grajanima, Visoko.
1. VP 22/37; 2. SEZ XXXIV, 24, 5o; 3. GZM na XIX B,154; 4. SEZ XVII, 441; 5. VP 7/35; 6. VP 22/13; 7. AKABiH; 8. SEZ XLVI, 634; 665; 9. VP 22/93; 1o. VP; 11. SEZ XLIII, 242; 12. Ibid., 242.

F. Izvori, česme, čatrnje etc.

F 1 Grčki

1."Grkova voda" u Mainama, Budva, 2. Ubao "Grkinja" u Stublici, Pješivici, 3. "Grčki izvor" sa 17 stepenica, na izvoru Trebišnjice, Bileća, 4. Grčka čatrnja u Bukovcu, Piva, 5. "Grkova" česma i voda Grkovica, Rogačić, Sarajevo, 6. Grčka čatrnja na Crkvini, Sokolac, 7. Grčka korita u Subotinji, Visoko, 8. Grčki bunar u Liješevi, Visoko, 9. Grčka voda, zvana "Kovčeg", Volarice, Otok, Lika.
1. SEZ XI, 593; 2. SEZ XXVII, 3o4; 3. VP 22/35; 4. SEZ LIX, 487; 5. BV II, 282; 6. SEZ LX, 199, 255, 264, 266; 7. SEZ LXIII, 242; 8. Ibid., 242; 9. ZNŽO V, 133.

F 2 Kaurski

1. Kaurski bunar u Ugoskom, Sarajevo, 2. Kaurski bunar na Blagovcu, Vogošća, 3. Kaurski bunar u Hadžićima, Sarajevo, 4. Kaurski bunar u Kadarićima, Visoko, 5. Kaurski bunar u Kolu, Banja Luka.
1. SEZ XI, 241; 2. SEZ XLVI, 634,665; 3. SEZ XLIII,242; 4. Ibid.m 242; 5. ZNŽO XVIII, 18o,184.

F 3 Ostali

1. Izvor "Čivutovo", Pečurica, Crnogorsko primorje, 2. Hanska čatrnja koju je gradio Šljun, najstariji stanovnik Zaušja, Bileća.
1. SEZ XXIII, 13; 2. SEZ V, 857.

F 4 Izvori začepljeni bivolskim kožama

Prije seobe staro stanovništvo je svoja vrela, izvore, rijeke etc. začepilo bivolskim kožama, etc. koje su bile natopljene smolom etc.

1. Vrelo "Rikalo" u Zupcima, Trebinje, začepili Grci, 2. Vunom i guberima neka avnašnja kraljica začepila izvor nestale rijeke Sitjeske u Zupcima, Trebinje, 3. Žive vode u polju Mirou, Krnjevići, Trebinje, zatvorene volujskim kožama, 4. Kralj Sandalj (sic!) zatvorio izvor u Patnici bivoljom kožom, 5. Turci volujskim kožama začepili izvor Obod, Patnica, Bileća, 6. Drenovi Potok u Kijev Dolu, Popovo, bio zatvoren sa 9 bivolskih koža, 7. Herceg Stjepan zatvorio u Podveležju, Mostar, sedam živih vrela magarećim kožama, 9. Stari narod zazidao vrela na Glasincu, 1o. Rijeka Jadar nekada bila zatisnuta vunom, 11. Neka kraljica pregradila rijeku Dujevinu bivolskim kožama, Sarajevsko polje, 12. Stari narod, "Ljutori",nasuli žive u izvore na Igmanu, Sarajevo i odselili pred Turcima, 13. Rijeku koja je tekla kroz Porječane, Visoko,ljudi zadržavali kožama, 14. Neko je davno zatvorio vrelo u Zahumu, Rama, i pobjegao u Dalmaciju, 15. Vrelo Bukovica, Duvno, zatvoreno bivolskim kožama, 16. Ponor ispod Privale, Duvno, nekada bio začepljen kožama, 17. Izvor Bukovac na Dinari, lokalitet "Bravčev dolac", bio nekada zatvoren bivolskom kožom, 18. Pokraj Sviba, Imotski, bilo je vrelo pokriveno sa 9 bivolskih koža, 19. Sa devet "opaklenih" koža od bivola Vižigoti začepili vodu Orlovaču na Dinari, 2o. Kmeti u vrijeme bosanske propasti kožama začepili "plemenite" vode u Pougarju, Jajce, 21. Prije seobe Grci zatvorili izvore bivolskim kožama u Miljev-

cima, Sanski Most, 22. Neki kralj začepio vrelo nestale rijeke Mraćnice bivolskim kožama, Bilaj, Bos. Petrovac, 23. Neki seljak razapeo volovsku kožu na jamu u koju je uticala rijeka Boljunčica, Istra.

1. VP magn., 2. SEZ V, 1115; VP 22/35; VP 24/7; 3. SEZ V, 1186; 4. BV III, 1o6; 5. VP 22/42; 6. Popovo, 145; 7. SEZ XXIII, 233; 8. Zora III, 279; 9. SEZ LX, 199; 1o. BV I, 283; GZM na XIII Z, 1o6; 11. BV III, 311-312; 12. SEZ XI, 149; 13. SEZ XLIII, 342; 14. SEZ LXIX, 96; 16. VP 13/5; 16. GZM na XV-XVI Z, 28o; 17. VP 16/14; 18. VP 16/19; 19. S. Grčić, Sinjske narodne pjesme i pričanja, Split, 192o, 2o3; 2o. Bos. Prijatelj, 7o; 21. AKADIH; 22. GZM II, 153; 23. Istarske narodne priče, 249.

G. <u>Komunikacije - putevi, kaldrme, džade etc.</u>

G 1 <u>Grčke</u>

1. Grčka kaldrma (sa kolovozima), Trešnjevo, Cuce, 2. Grčka kaldrma - put iz Sarajevskog polja na planinu Jahorinu, 3. Grčka (kaurska) kaldrma iz Sutajeva u Visoko, preko Crnotina i Kralupa, 4. Grčka kaldrma u Bulčićima, Visoko, 5. Grčka kaldrma u Solakovićima, Visoko, 6. Grčka kaldrma izmedju Dusine i Kreševa.

1. SEZ XXXIX, 641; 2. SEZ XI, 112; 3. SEZ XLIII, 242; 634; 4. Ibid., 556; 5. Ibid., 343; 6. FAZM 4447.

G 2 <u>Ostale</u>

1. Ugarska kaldrma kroz selo Klokote, Pounje, 2. Ugarska kaldrma u Budelju, Sanica, 3. Kaurska cesta kod Koraja, Brčko, 4. rimski put u Vasojevićima, 5. Kamenje pokraj stare ceste (antička miljokaze), postavio neki kralj Atula kada je vješno sa Grmeča, Pounje, 6. Starodrevna cesta izmedju Javnika i Čavnika, Pounje.

1. SEZ XXXV, 532; 2. SEZ XLVI, 259; 289; 3. GZM XIII, 446; 4. Vešović, 119; 5. SEZ XXXV, 287; 6. BV V, 267;

H. Kultna mjesta

H 1 Crkve, krš crkvine

H 1.1 Grčke

1. Gošić, Boka, 2. Drenovštice, Pješivci, 3-4. Miokusovići, Baljinovac, Bjelopavlići (grčke odn.španjske), 5. Gražje, Trebinje, 6. Zaleža, Trebinje, 7-8. Vračevica, Dračeva strana - Bileća, 9. Grmljani, Popovo polje, 1o-11, Sirogojno, Gostilj - Zlatibor, 12. Pelješac (4o lokaliteta), 13. Otok Šolta, 14. Doljani, Metković,15.-21. Prijepolje, Gošića han, Bradina, Borci, Bijela, Ravna, Jeličići - okolina Konjiva, 22. Vogošća, Sarajevo, 23. Porječani, Visoko, 24. Malo Čajno, Visoko, 25-28. Proslap (gdje su živjeli Kauri), Kopčići, Kućani, Lizoperci - Rama, 29. Imljani, Kotor Varoš, 3o. Cimeše, Bos. Petrovac, 31-34. Graško Brdo, Prkosni Do, Krnjeuša, Vodenica - Bos.Petrovac, 35. Stijenjani, Bihać, 36. Ljusina, Bos.Krupa, 37. Kalenderi, Bos. Kostajnica, 38. Mušaluk, Udbina, 39. Dubovac, Karlovac, 4o. Oštarije, Lika, 41. Gospić, Lika, 42. Osik, Lika, 43. Vrbnik, otok Krk.

1. SEZ XX, 37o; 2. SEZ XXVII, 3o6; 3-4. Ibid.m 212-213; 5. SEZ V, 121o; 6. VP 24/28; 7-8. VP 22/14; 9. Popovo, 143; 1o-11. SEZ XXXIV, 455; 12. Bjelovučić, Pelješac, 58-62; Zbornik K.Jirečeka, I,447; 13. SEZ LXXIV, 17; 14. VP 25/21; 15.-21. GZM na XII A, 19o; 191, 193; SEZ XII, 373; 22. SEZ XLVI, 633; 664; 23. SEZ XLIII, 241; 24. Ibid.,524; 25.-28. SEZ LXIX 8o, 87, 138, 152; 29. GZM na XVII A, 165; 3o. AKABiH; SEZ XXXV, 149; 31-34. AKABiH; 35. AKABiH; 36. AKABiH; 37. AKABiH, 38. Prilozi XV, 1-2,125; 39. Magazin 1868, 3; 4o. ZNŽO V,179; 41. ZNŽO XIV, 126; 42. ZNŽO VI, 133, 43.ZNŽO V,221.

H 1. 2 Ugarske

1. Ćaf Kiša, Malesija, 2. Kola u Bosni, 3. Imljani, Kotor Varoš.

1. SEZ, XXVII, 16; 2. ZNŽO XVIII, 182; 3. GZM na XVII E, 165.

H 1. 3 Madžarske, ugarske

1. Podvidača, Ljubija, 2. Smoljana, Bos.Petrovac.

1-2. AKADIH.

H 1. 4 Latinske

1.Obarak, Ibar

1. SEZ VI, 610.

H 2 Manastiri, manastirine

1. Grčki manastir bio u Rsojevićima, Bjelopavlići, 2. Grčki manastir bio u Ljubišu, Zlatibor, 3. Manastir bio nekad u Bjeljanima, Dabarsko polje, Stolac, 4. Grčki manastir bio na otoku Zarao, Kornati.

1. SEZ XXVII, 218; 2. SEZ XXXIV, 439,458; 3. SEZ LXVII, 11; 4. Skok, 129.

H 3 Žrtvenici, svetišta, ostale bogomolje

1. Gomile (tumulusi), po Pješivcima su žrtvenici starog naroda, 2. Gomile u Banjanima su stare bogomolje, 3. "Velika gomila" u Dorbnjaku je žrtvenik starog naroda, 4. Svetište starog naroda u Veljem Slacku, Vasojevići, 5. Gomile su žrtvenici, odnosno bogomolje, okolina Trebinja (ko je išao da se moli donosio je o vratu vezan kamen), 6. Gomile po Rudinama su nekada bile bogomolje, Bileća, 7. Gomile oko Ljubinja su žrtvenici starog naroda (kada dim ide pravo uvis, to je znak da je žrtva primljena), 8. Na gomilama su se Grci bogu molili, vjeruje se u okolini Kalinovika.

1. SEZ XXVII, 304; 2. SEZ LIX, 309; 3. Ibid., 309;

4. Vešović, 122; 5. ABZ V, 1129; 6. Ibid., 857; 7. VP; 8. BV VI, 57.

II 4 <u>Groblja, nadgrobni spomenici, nadgrobni znaci etc.</u>

II 411 <u>Grčka</u>

1. Osmogrk (sahranjeno osam Grka), Bjeloši, Cetinje, 2. Krug, Cuce, 3. Trešnjevo, Cuce, 4. Stubica, Pješivci, 5. Gornje Polimlje, 6-9. Graše, Starčeviće, Perože - Ibarski Kolašin, 10-20. Bukovica, D.Lovnica, Baš, Doanik, Jablanica, Dobrinja, Gnjila, Crnča, Mojstir, Žirče, Paljevo - Rožaje i Štavica, 21. Šipačina - Ibar, 22. Okolina manastira Studenice (tri lokaliteta), 23-34. Kriva Rijeka, Božanstvo, Sirogojno (Golo Brdo), Zeljine, Gostilje, Ljubiš, Ojkovica, Buradja, G.Jablanica, Semegnjevo (Obrva), Branešci, Mokra Gora - Zlatibor, 35. Bosute - Kačer, 36. Banjani, 37. Piva, 38. Todorov Do, Piva, 39-43. Lisice (Grci stanovali a Srbi ih protjerali), Pilatovići, D.Kravarica, Puhovo, Rogača - Dragačevo, 44. Takovo, 45. Okolina Perućca - Bajina Bašta, 46-71. Taleža, Bijelač, Gola Glavica (na Gumništu i kod lokve Uštice), Cerovac, Klikovići (u jednom grobu našli "rogatu" ljudsku lubanju), Petrovići, Djedići, Hum, Krajkovići, Orah, Zaplanik, Slavogostići, Uskoplje, Ljubovo, Oražje, Ljekova, Glavska, Bobovišta, Biograd, Poljice, Luka, Kremeni Do, Uvjeće, Konjsko, Orašje, Ograde - Trebinjska Šuma, Površ i Zupci, 72. Vrbno (pod Ublom Ozren), - Trebinje, 73-78. Panik, Vračevići, Miruše, Parežani, Skrobotno, Zudojevići - Bileća, 79-106. Ivica, Kružovica, Burmazi, Gladjevci, Lastva (Stolac), Pobrdje, Hrasno, Borci, Ravni (Gacko), Kruševo (Mostar), Dražljevo, Bahori, Ubješenik, Krvarevo, Džinova Mahala, Boženovići, Rogače, Šehovina, Trijebanj, Poljice, Jasenica,(Lug), Rapti, Diklići, Brijenjani, Dračevo, Vlasače, Velja Medja, Ubosko - istočna Her-

cegovina, 1o7. Gatačko polje, 1o8. Pridvorica - Borač, 1o9. Vlaško polje - Borač, 110. Trnavica - Borač, 111. Ljubin Grob, Zelengora, 112. Dabarsko polje, Stolac, 113. Zagorje, Kalinovik, 114-115. Bijeljani, Milavići, - Dabarsko polje, 116. Ljubinje, 117. Žabica, Ljubinje, 118. Podveležje, Mostar, 119. Popovo polje (veliki broj lokaliteta!), 12o. Hrasno, 121. Vranjevo selo - Neum, 122. Strnice, - Neum, 123. Pelješac, 124. Prokletnica, Visočica planina, 125-128. Pavlovac, Vruci, Crnić, Ilinjača - Sarajevsko polje, 129-132. Pod Bukovačom, Parizevići, Vračići, Bare - Glasinac, 133-138. Gora, G. i D. Bioča, V. i M. Krivoglavci, Krč, Malešići, Krivačko Brdo, Vogošća i Zioča, Sarajevo, 139. Okolina Visokog,14o--141. Hrasno, Očevje, - Breza, 142. Borovica, Vareš,143--15o. Sopote, Proslap, Jaklići, Lepsunj, Gmići, Duge, Lug, D.Višnjani, Gorica, Zagrad, DŽVast, Uzdo, Šćipe, Ivanka, Ustirama, Lizoperci - Rama, 16o. Homoljska ćuprija, Kiseljak, Sarajevo, 161. Dusina - Fojnica, 162. Okolina Fojnice, 163. Planina Ozren, Maglaj. 164. Isljani, Kotor Varoš, 165. Sitnica, Ključ, 166. Johovica, Bos.Novi, 167. Svodna (Šurlani), Bos.Novi, 168. Brodno, Mostar, 169. Doljani, Metković, 17o. Okolina Ljubuškog, 171. Bekija, zap.Hercegovina, 172. Okolina Gospića, Lika, 173. Kom, Gračac, Lika, 174. U Crnoj Gori, Hercegovini itd.

1. SEZ XXXIX, 276; 2. Ibid., 59o; 3. Ibid., 641; 4.SEZ XXVII, 3o4; 5. GZM XXII-XXIII, 196o, 22o; 6-9. SEZ LXVII, 156, 157, 158-159; 1o-2o. SEZ LXXV, 368, 374, 377, 379, 38o, 393, 395, 396, 397, 4oo; 21. SEZ VI, 55o; 22. GZM XVII, 5; 23-34. SEZ XXXIV, 449, 453, 455, 456, 458, 463, 466, 47o, 472, 474, 478; 35. SEZ VI, 8oo; 36. SEZ LIX, 319; 37. Ibid., 413; 38. Ibid., 414; 39.-43. SEZ IV,

133, 146, 154, 175, 187; 44. SEZ LXXV, 1oo; 45. GZM XVII, 266; 46-71. SEZ V, 1168, 1172, 1174, 1179, 1181, 1184, 1188, 1191, 1192, 1193, 1199, 12o2, 12o4, 12o8, 121o, 1212, 122o, 1222, 1225, 1229, 1231, 1235, 1236, 1238, 1243, 1256; 72. Ibid., 861; 73-78. VP 22/16; 79--1o6. SEZ XII, 298, 299, 3o1, 3o3, 3o5, 3o7, 31o, 334, 367, 379, 199, 2oo, 2o4, 211, 217, 222, 227, 271, 278, 282, 283, 284, 286, 287, 289, 291, 293; 1o7. GZM XL,57; 1o8. BV III, 56; Bjelokosić, II, 8; VP 22/78; 1o9. VP 22/64; 11o. VP 22/64; 111. VP 22/35; 112. SEZ LXVII, 11; 113. BV VI, 57; 114-115. SEZ LXVII, 26,3o; 116. VP 22/79; 117. VP 24/66; 118. Kanaet, 168; 119. Popovo, 5o-51 i dr.; 12o. S.Batinović, Hrasno s okolinom kroz vijekove, D.Hrasno, 1964, 18; 121. VP 1o/1o3; 122. VP 1o/111; 123. Bjelovučić, Poljošac, 92, 73; 124. Vego, Bekija, 159; 125--128. SEZ XI, 59; 129-132. SEZ LX, 262, 273, 286, 385; 133-138. SEZ XLVI, 68o, 63o, 633, 682, 693, 695; 139. SEZ XLIII, 24o; 14o-141. VP; 142. SEZ XLVI, 6o4; 143-159. SEZ LXIX, 83, 8o-81, 97, 1o3,1o4, 117, 119, 12o, 124, 125, 129, 13o, 134, 135, 15o, 152; 16o. GZM IV, 2o2; 161. VP 1/61; 162. VP 1/61, 163. GZM ns VII, 341; 164. GZM ns XVII E,164; 165. AKABiH; 166. AKABiH; 167. AKABiH; 168. Vego, Brotnjo, 94; 169. VP 25/51; 17o. VP; 171. Vego, Bekija, 157; 172. ZNŽO XXII, 171; 173. Historijski zbornik IV, 1-4, Zagreb, 1951, 159; 174. Rovinjskij II/4, 82, 2o7; BV VI, 167; SEZ IV, CLX.

H 4.2 Kgurska

1. Rožaje, 2. Sarajevsko polje, 3. Visočka nahija, 4. Župča, Breza, 5. Čelina, Konjic, 6. Ljubunci, Rama, 7. Makoje, Zavidovići, 8. Guča Gora. Travnik.

1. SEZ LXXV, 358; 2. SEZ XI, 59; 3. SEZ XLIII, 24o; 4. VP; 5. GZM ns VII, 19o; 6. SEZ LXIX, 115; 7. AKA-BiH; 8. Bos.Prijatelj. 1o6.

H 4.3 Madžarska

1. D.Dragačevo, 2. Takovo, 3. Užička Corna Gora, 4. Smoljana, Bos. Petrovac, 5. Mijostra, Pounje, 6. U Crnoj Gori (?)

1. SEZ IV, 77, 161-162; 2. SEZ LXXV, 296 (popis); 3. SEZ XXXIV, 3o-31; 4-5. SEZ XXXV, 256, 615; 6. Rovinskij II/4, 2o7.

H 4.4 Latinska, rimska

1. Glavica "Martinika", Bezihovo, Kuči, 2. Bašina Voda, Pješivci, 3-6. Dolji, Višnjevo, Magašnica, Gračanica - Plav i Gusinje, 7-1o. Ibarac, Bogaje, Koljeno, Paučina - Rožaj, 11-18. D.Jasenovik, Kobilja Glava, Bubé, Vukosavljeviće, Drajinoviće, Ribariće, Preslo, Jeliće - Ibarski Kolašin, 19. Rvati, Ibar, 2o. Vasojevići, 21-28. Djulići, Bojovići, Zabrdje, Trepča, Murino, Ržanići, Kaludra, Mašte - Vasojevići, 29-36. Dubjel, Bioska, Ročnjak, Oštrelj, Tubići, Ježevica, Jelići, Jelendo, Tučkovo - Užička Crna Gora, 37. Okolina Kraljeva, 38. Vidrići, Glasinac (rimsko), 39. Crna Gora.

1. SEZ VIII, 49; 2. SEZ XXVII, 3o4; 3-6. SEZ XXI, 4o5, 548; 7-1o. SEZ LXXV, 36o, 363, 364, 369; 11-18. SEZ LXVII, 122, 131, 143, 149, 15o, 154, 155; 19. SEZ VI, 644; 2o. SEZ V 59o; 21-28. Vešović, 139, 14o, 142, 144, 147, 167, 169, 175; 29-36. SEZ XXXIV, 12,3o;,37. F. Kanitz, Reise in Süd-Serbine und Nord-Bulgarien, Wien, 1868, 33; 38. SEZ LX, 394; 39. SEZ IV, CLX; Rovinskij, II/4, 2o7.

H 4.5 Španjska i Lužanska

1. U Karkovu Jazu, pored Zete, Bjelopavlići, 2. lokalitetu "Grobovlje", Piperi (tu je i zborno mjesto svih Pipera),

1. SEZ XXVII, 21o, 223; 2. SEZ XVII, 421.

H.4. 6 Židovska etc.

1. U Crnoj Gori, 2. D.Vast, Rama, 3. Trubar, Unac.

1. Rovinskij, II/4, 2o7; 2. SEZ LXIX, 128-129; 3. SEZ LVI, 6o7.

H 4.7 Bučumirska

1. Ptić, Vasojevići, 2. Po Crnoj Gori.

1. Vešović, 123; 2. Rovinskij II/4, 2o7.

H 4.8 Magurska

1-4. Lopate, Trebaljoca, planina Voruša, Božići - Vasojevići.

1-4. Vešović, 121, 122, 128, 141.

H 4. 9 Džimovska, divovska, divska

1. Djakovo, Ibar, 2-4. Dljin, Tijeno, Turica - D. Dragačevo, 5. D. Skakava, Tinja, Tuzla, 6. D. Paklenica, Ozren planina, Maglaj, 7. Azići, Banja Luka, 8. Kola-Plavšići, Banja Luka, 9. Bronzani Majdan, Banja Luka, 1o. D. Pervan, Banja Luka, 11. G.Ramići, Ključ, 12. Dvorani-Prisjeka, Sanica, 13. G. Bravsko, Bos. Petrovac, 14. Zapadna Hercegovina.

1. SEZ VI, 625; 2-4. SEZ IV, 142, 179, 183; 5. GZM XIII, 468; 6. GZM ns VII, 341; 7. Istočnik 1896,139; 8. AKABiH; 9-11. AKABiH; 12. SEZ XLVI, 298; 13. AKABiH; 14. Hoernes, 117.

H 4.1o. Ostala

1. Kalače-Zaumreče, Rožaj ("vlaško" ili "loškovsko"); Vesenići, Ibarski Kolašin ("vlaško" sabatovsko); 3. Burmazi, Stolac ("vlaško"); 4. Pougarje, Jajce ("vlaško").

1. SEZ LXXV, 363; 2. SEZ LXVII, 157; 3. SEZ XII, 3o1; 4. Bos. Prijatelj, 71.

H 5 Gomile, gromile etc. (tumulusi)

H 5.1 Grčke

1. Trešnjevo, Cuce, 2. Otok Brač.

1. SEZ XXXIX, 641; 2. ZNŽO XXXII, 8.

H. 5.2 Ostale

1. Malesija (kaurske), 2. Riječka nahija (Židovske), 3. Mrkovići, Crnogorsko primorje (Židovske), 4. Škaljesa, Petrovići (Židovske), 5. Mokronoge, Duvno, ("Ciminutov grob", u njemu blago).

1. SEZ XXVII, 13-14; 2. SEZ XV, 14, 559; 3. SEZ XXIII, 13. 4. Vukmanović, 59; 5. VP 13/1.

H 6 Primetne, nametne, zavjetne etc. gomile (tumulusi)

1. Orahovac, Boka, 2. Piperi, 3. Debeli lug, Trebinje, 4. Prijevor, Bileća, 5. Popovo polje, 6. Podveležje, 7. Rama, 8. Livanjsko polje, 9. Momjan, Buje, Istra.

1. SEZ XX, 422-423; 2. SEZ XVII, 284; 3. SEZ V, 116o; 4. Ibid., 857; 5. Popovo, 38-39; 6. Kanaet, 162; 7. SEZ LXIX, 7,13o; 8. GZM na XV-XVI E, 28o; 9. Istarske narodne priče, 119.

K Zakopano blago

K 1 Zakopano blago u narodnom vjerovanju

Narodne predstave i vjerovanja o zakopanom blagu - Blago gori uoči praznika (Blagovijesti, Uskrsa, etc.) - Blago se pretvara u ugalj - Etc.

BV VIII, 313; BV IX, 86; ZNŽO V, 132, 156; ZNŽO VIII, 134? ZNŽO XV, 27o; ZNŽO XXIX, 89; SEZ L, 187; Vešović, 434; GZM na XV-XVI,E, 28o; Istarske narodne priče,2oo-2o2.

K 2 Uslovi za otkopavanje blaga, formule, žrtve

Obavezna šutnja pri iskopavanju blaga - Dolazak do

blaga neprimjećen - Posjedovanje "otvor-trave", "raskovnika" etc. - Ostali uslovi.
Hahn, Albanesische Studien I, 164; SEZ XV, 7o1; GZM na XIV E, 163; Istarske narodne priče, 2oo, 2o2.

Ljudska ili životinjska žrtva
ZNŽO XXVI, 376; ZNŽO XXX, 231; SEZ V, 1229; SEZ L,187; GZM na XIII E, 168; GZM na XIV E, 162; GZM na XV-XVI, 23o; Istarske narodne priče, 2oo,2o2.

K 3 <u>Zaštitnik blaga - zmija šuvarica, crni vo etc.</u>
DV V, 267; NS I, 167-168; Nopcsa, 64; Hahn, Putovanje, 277-278; Istarske narodne priče, 2oo-2o1.

K 4 <u>Lokaliteti na kojima je blago zakopano, skriveno</u>
1. Petrovac, Paštrovići, 2. Savini izvori, Dolja, Plav-Gusinje, 3. Ibar, bez lokaliteta ("majdanićijsko" blago), 4. "Nemanjino kućište", Spuž, 5. Gradina, Martinići, Bjelopavlići ("nemanjćko" blago), 6. Ržišta, Cuce, grčko, 7. Pridvorje, Konavli, 8. Sutvid, Žuljana, Ston, Pelješac, grčko, 9. Gračje, Popovo, 1o. Careva gomila, Doljani, Metković, 11. Očanići, Stolac, 12. Konjaši, Gacko (pokriveno bivoljim kožama), 13. Selište, Vratlo, Gacko (pod "mramorom"), 14. Straževica, Trusina, Nevesinje, 15. Gradina Orlovina, Nevesinje, 16. Azići, Sarajevsko polje, 17. Pendžerak, Slatina, Sarajevsko polje, 18. Blagovac, Vogošća, Sarajevo, 19. Glasinac, bez lokaliteta (pod tumulusima), 2o. Manastir Papraća, Zvornik, 21. Mjedenik, Koraj, Brčko, 22. Hamzići, Lištica, Mostar (grčko), 23. Gradina, Blaca, Rama, 24. Janjsko vrelo, Janj, Jajce, 25. Imljani, više lokaliteta (grčko), 26. Hrkina gradina, Obrovac, Banja Luka, 27. Zemunica, Ivanjska Banja Luka, 28. Podrumište, okolina Prijedora, 29. Gradina, Usorci, Sanski Most, 3o. Palančina, Sanica, 31. Gradina, Vojnići Lju-

bučki, 32. Livanjsko polje, više lokaliteta (Židovsko), 33. Stražbenica, Bukovača, Bos. Petrovac, 34. Bunar Raljevac, Šipovac, Unac, 35. Crna Kosa, Tuk, Vrbovsko.

1. Vukmanović, 61; 2. SEZ XXI, 4o8; 3. SEZ VI, 546; 4. Sobajić, Starine, 32; 5. SEZ XXVII, 224; 6. SEZ XXXIX, 633; 7. VP 24/1o; 8. Bjelovučić, Pelješac, 6o; 9. Popovo, 184; 1o. VP 25/51; 11. VP 25/36; 12. SEZ XII, 364; 13. Ibid., 2o3; 14. Ibid., 228; 15. Ibid., 2o9; 16. SEZ II, 184; 17. Ibid., 246; 18. SEZ XLVI, 664; 19. GZM I, 23; 2o. BV II, 213; 21. GZM XIII, 448; 22. AKABiH; 23. SEZ LXIX, 113; 24. BV I, 77; 25. GZM na XVII E, 164; 26. GZM III, 97; 27. AKABiH; 28. Istočnik 189o, 2o3; 29. AKABiH; 3o. SEZ XLVI, 258; 31. AKABiH; 32. GZM na XV-XVI E, 279-28o; 33. AKABiH; 34. SEZ LVI, 564; 35. Vrbovsko, 24.

K 5 <u>Vrsta zakopanog blaga</u>

K 5.1 <u>Zakopana kola, kočije s blagom</u>

1. Kočije s blagom zakopao neki ban bježeći preko Sane, Brezičani, Prijedor, 2. Vojvodi Jajici slomila se kola pri bježanju, Grmuša, Bihać.

1. AKABiH; GZM I, 28.

K 5.2 <u>Šuplji predmet u kome je blago sakriveno</u> (kamena koza, lisica, medvjedja glava etc.)

1. Šuplji kamen u obliku psa razbio neki stranac (Italijan), koji je došao barkom i odnio blago, Radovčići, Konavle, 2. Kipovi oko "Onufrijeve česme" u Dubrovniku puni grčkog blaga, 3. Boca dukata ima zakopana u Doljanima, Metković, izjavio neki stranac, Italijan, 4. Kamena stolica puna blaga, Hercegovo vrelo, Fojnica, Gacko, 5. Kameni stećak u Zgošći, Visoko, pun para (stoga su ga seljani razbili), 6. Stećak u Starom selu, Jajce, pun zlata (stoga razbijen), 7. Kameno kolo (amvon?)

stare crkvine u Čečavi, Tešanj, puno zlata, 8. Veliki kameni krst u Zelencima, Kola, Banja Luka, pun novaca, 9. Okamenju lisicu našli seljaci u okolini Bos. Krupe, stavili je na drljaču, došao stranac, "varošlija", kupio je i odnio, bila puna para. 1o. Kamenu medvjeđu glavu odnio seljak u Zadar trgovcu za vino, kasnije saznao da je bila puna zlata, 11. Kamena lisica puna novaca.

1. VP 24/1o; 2. ZNŽO XXV, 178; 3. VP 25/51; 4. GZM V, 166; 5. GZM III, 136; 6. Ćurčić, Rukopis, 74-75; 7.BV II, 23; 8. GZM IV, 96; 9-1o. Ćurčić, Rukopis, 74; GZM VII, 3o7; 11, Ibid., 3o7, Upor. Istarske narodne priče, 2o1.

K 5. 3 Zakopan zlatan tkalački stan, etc.

1. Zlatna džora sa 12 gurića, u potoku Nerimu, Paštrovići, 2. Zlatan stan, zlatan ćuran, kazan brašna i kazan mljevenog mesa, na Šerinoj Gradini, Dužići, Grude, Mostar, 3. Zlatan stan, sofra, jaram (kamzki) u Živičićima, Fojnica, 4. Zlatan stan i blago u gradinama na Livanjskom polju, više lokaliteta, 5. Zlatan stan i zlatna cura na gradini Lib, Kongora, Duvno, 6. Zlatan stan na Gradini, Lastve, Bos.Petrovac, 7. Zlatna tara u Vrelu, Pounje.

1. Vukmanović, 386; AKABiH; 3. FAZM 4439; 4. GZM na XV-XVI B, 28o; 5. FAZM 6199; 6. AKABiH; 7. SEZ XXXV, 582.

K 5. 4 Sakriveno, potopljeno crkveno zvono

1. Zvono i pare crkvene zakopane u "grčki" grob, Bogojević selo, Zupci, Trebinje, 2. Zvona zakopana u brdo Stražovicu, Trusina, Nevesinje (na praznike se čuje zvonjava ispod zemlje), 3. Zvona ubačena u izvore, Grkovci, Crni Lug, Livno. 4. Istra.

1. VP 24/8; 2. SEZ XII, 228; 3. GZM ns XV-XVI B,281; 4. Istarske narodne priče, 245, 251-253.

K 5.5. Sakrivena, zakopana hrana etc.

U "Carevoj gomili", Doljani, Metković, ima mesa suhoga da tri cara ratuju tri godine ne bi ga potrošili (čuva ga bijela zmija), 2. Zakopano blago, bakovo meso i vosak u Šanjevici, Gacko, 3. U pećini, na Škrabanji, planina Konjuh, ima gomila slanine i kantar od 1.000 oka, 4. U Pećini na brdu Žir, Osik, Lika, Vlasi nalili dvije mješine meda.

1. VP 25/32; 2. SEZ XII, 196; 3. BV I, 267; 4. ZNŽO V, 134.

Upor. K 5.3.2.

K 6 Pronalaženje blaga

K 6.1 Kome je namijenjeno, stoka ga dotiče etc.

1. Jeudija u Carigradu pričao nekom Paštroviću da u Buljarici, Paštrovići ima sud blaga, zakopan. Ovce dodiruju pasući pobrus sude; naći će blago jedino sakata djevojka iz bratstva Radovića. 2. Grčko blago na Prenjeci, Župci, Trebinje, vidja samo bak-vo, a naći će ga siroto žensko dijete, 3. Kazan zlata, zakopan na Drakuljici, Bileća, ovce dodiruju papcima, 4. Kazan zlata u Pridvorici, Boraš, preko koga stoka prelazi, namijenjen siročadi, bratu i sestri zelenih očiju, 5. Za dršku od zakopanog kazana sa zlatom zapinje koza rogom, Samobor, Foča, 6. Kotao zlatnika na gredini, Šakote, Lištica, Mostar, koze dotiču, 7. Kotao grčkog zlata, kome goveda ližu dršku pasući travu, namijenjeno sirotom ženskom djetetu, Ialjani, Kotor Varoš.

1. Vukmanović, 386; ~~xxxxxxxx~~ 2. VP 23/11; VP 22/43;

4. VP 22/8o; 5. GZM IV, 262; 6. AKABIR; GZM na XVII E, 165.

K 6.2 Bogatstvo kao posljedica slučajnog nalaza blaga

1. Pop i baba se obogatili, Virpasar, 2. Predak Vranjića našao blago u ruševinama Dokleje, Titograd, 3. Neki aga iz Spuža noću otkopao lonac dukata na Crkvini, Martinići, 4. Neki Balić iskopao blago u starom groblju u Dosudu, Plav-Gusinje.

1. ZNŽO XXX, 168; 2. Rovinskij II/2, 574-575; 3. Šobajić, Starine, 18; 4. SEZ XXI, 4o5.

K 6.3 Vraćanje starog stanovništva po blago

1. Stranci s kartama dolazili u Paštroviće i tražili "zlatni kip lažnog boga", 2. Dva stranca došla barkom u Paštroviće i otkopali blago, 3. Vladika s kaludjerima otkopao crkveno blago na Kaludri, Vasojevići, 4. Grčki naučnik protumačio seljacima natpis na grobu, za koji su oni mislili da je pun blaga, Vasojevići, 5. Grci potajno dolazili po svoje blago u Konavle, 6. Grk dolazio u Zupce, Trebinje, i ispod kamena iskopao ćup zlata, 7. Na Grka koji je došao po blago u Košac Do, Trebinje, ali koji je zaboravio "neke riječi", navalio veliki pas, 8. Grci brodom došli u Neum, noću tajno otkopali blago, 9. Grk "sa spisima" dolazio u Duži, Neum, da otkopa blago iz gomile, lo. Grk dolazio u Sedlare, Popovo polje, po zakopano blago, 11. Nijemac dolazio po blago u Koštun-grad, Dabrica, Stolac; na blagu bila zmija; pošto je zaboravio "amanetnu knjigu" vratio se, 12. Dalmatinac "sa librom" dolazio na Radišta, Vlasenica, i iskopao bakrač voštanih "sirčeva" i zlata, 13. Grci dolazili u Kozograd, Fojnica, sa knjigama, da otkopaju svoje blago, 14. "Švabe" dolazile po svoje blago u Im-

ljane, Kotor-Varoš; minama razbili stećak, potjeralo ih nevrijeme, 15. Židov dolazio da otkopa pare u Podhumu, Livno, našao samo ugalj, 16. Stranac dolazio po zakopano blago u Tomimu, Sanski Most, 17. Grci i "Žudije", s kartama, dolazili u Poljica, Split, i uzalud tragali za blagom, 18. Židovi dolazili i prekopavali gomile (tumuluse) po Dalmaciji, 19. Grčki mornari razvalili manastirski zid i odnijeli blago, Istra.

1. Vukmanović, 61; 2. Ibid., 386; 3. Vešović, 169; 4. Ibid., 174; 5. ZNŽO XXV, 178; 6. VP 24/15; 7. VP 24/1o; 8. GZM na XIV E, 163; 9. Ibid., 162; 1o. SEZ LXV, 258; 11. VP 24/51; 12. Istočnik 1892, 495; 13. VP 1/47; 14. GZM na XVII E, 164; 15. GZM na XV-XVI E, 28o; 16. GZM I, 24; ZNŽO VIII, 196; 18. ZNŽO XXIX,89; 19. Skok I, 129; 2o. Istarske narodne priče, 133-134.

Upor. K 2; K 3; K 5.2.1,9.

L. Fantastični tragovi života starog stanovništva

L. 1 Razbijene stijene da more, voda etc.oteče

1. Cijevna sastavljena s Moračom (pričanje u vezi sa "Vukovom medjom" u Crnoj Gori), 2. Da bi se oženio sestrom džin prokopavao Drini korito, krivudao u magli koja se spustila, 3. Stranci (rudari?) prokopali klanac, pa je voda istekla iz okoline Fojnice, 4. Kauri prokopali stijene kod Vranduka u Bosni, pa je isteklo more, 5. Divovi iz D.Skakave, Majevica, prokopali Djerdap kuda je more isteklo, 6. Kanjon Vrbasa niže Jajca, prokopali divi pa je more isteklo, 7. Kod grada Visića, Unac, stari je narod prosjekao stajene da

može teći rijeka Visnćica, 8. Kosteo, vodopad na rijeci Uni, prokopao je sin nekog kralja i tako je more isteklo, 9. Div orao brazdu - korito rijeke Mirne, Istra.

1. Vuk ŽO, 225; 2. Milićević, 489; 3. GZM IV, 2o3; 4. FAZM 444o; 5. GZM XIII, 469; 6. Putovanje po Bosni, 11o; 7. Istočnik 1888, 62; 8. GZM II, 149; SEZ XXXV, 542; 9. Istarske narodne priče, 13o.

L. 2 Gvozdene halke na vrhovima planina, za vezanje brodova u vrijeme dok je tamo more bilo

1. Brdo Hum, Trebinje, 2. Ukšići, Ljubomir, Trebinje, 3. Dolina rijeke Sutjeske, 4. Suhodol i Vrapčići, Mostar, 5. Raštani i Raška Gora, Mostar, 6. Vranduk (kaurske), 7. Kozograd, Fojnica, 8. Brdo Pisovica, Breza, 9. Vrh Majevice, 1o. Okolina Zenice (za halku je Noje vezao ladju), 11. Imljani, Kotor Varoš, 12. Devečanske stijene, Vlašić, 13. Vitorog i Stolovaš, Janj, Jajce, 14. "Kovčica", Podvidovača, Ljubija, 15. Kozara (Nojeva halka), 16. Gradina "Lib", Kongora, Duvno, 17. Daković, Duvno, 18. Suvo Brdo, Duvno, 19. Šubelja, Buško Blato, Livno, 2o. Gradina iznad Lištana, Livno, 21. Vrh Kamešnice, Dinara, 22. Vrh Cincara (halke iz "Sulpejgamberova vakta"), 23. Vrh Gnjat, Dinara, 24. Vrh Troglav, Dinara, 25. Ljutoč, Bihać (na ruševinama starog grada halke), 26. Ostali lokaliteti u Bosni i Hercegovini.

1. SEZ V, 1191; VP 23/21; 2. VP 24/23; 3. VP 22/24; 4. Schematismus 1867, 114; Blau, Reisen, 33; 5. Ibid., 33; 6. FAZM 444o; 7. FAZM 4447; 8. VP; 9. GZM XIII, 469; 1o. BV VII, 154; 11. GZM za XVII E, 165; 169; 12. SEZ XXXII, 38o; 13. Ibid., 38o; 14. AKABIH; 15.

Rudolf Maldini Wildenhainski, Bosna i Hercegovina, Zagreb 1908, 107; 16. VP 13/11; 17. VP 13/10; 18. FAZM 6210; 19. GZM ns XV-XVI E, 280; 20. FAZM 8323; 21. GZM ns XV-XVI E, 280; 22. FAZM 6792; 23. GZM ns XV-XVI E, 280; 24. Ibid., 283; 25. GZM I,22; 26. Vejsil Ćurčić, Halke, "Obzor", god. LXXV, Zagreb, br.127 od 6.VI 1934, str. 4 i br.128 od 7.VI 1934.

P R I L O Z I

Karte I - X

Kratice

Karta I

GRCI ●

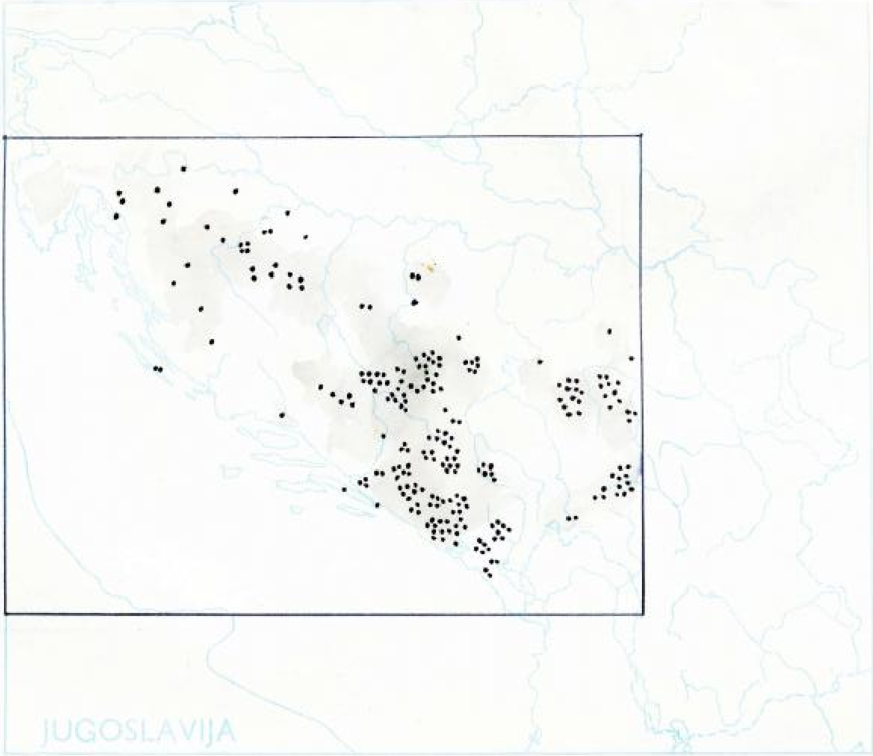

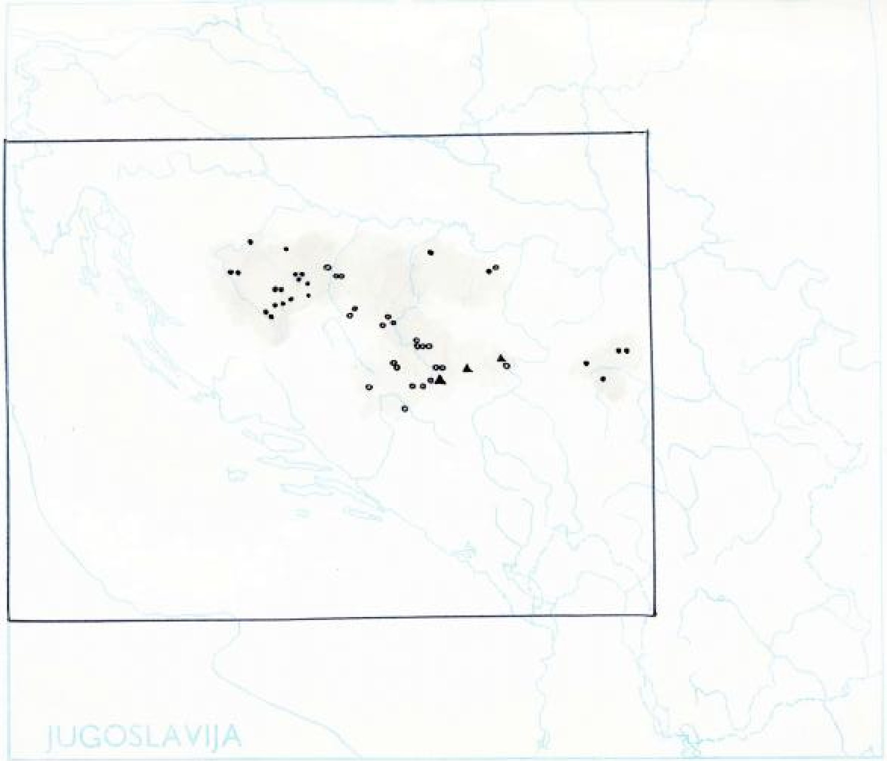

Karta II

- ○ Kozari
- ● Mađari, Ugri
- ▲ Lucorani

Karta III

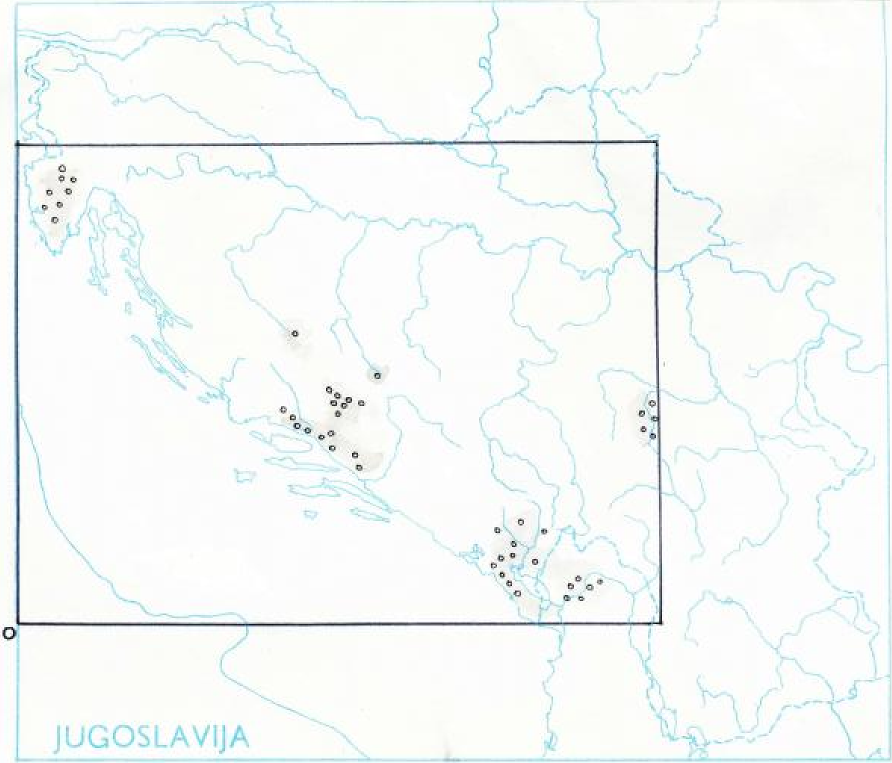

Židovi, Judije ○

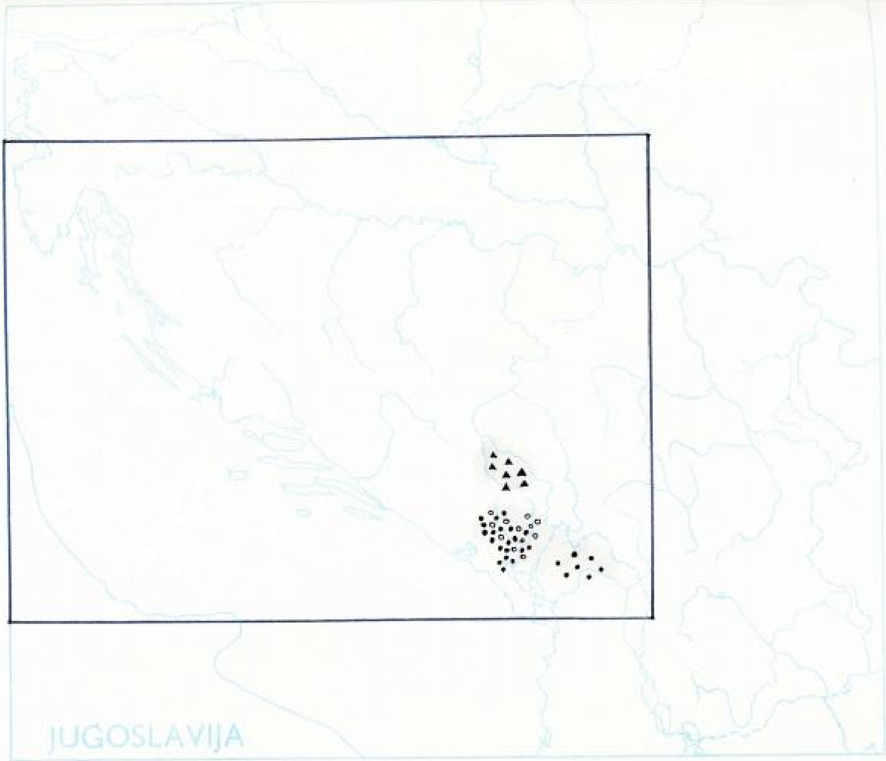

Karta IV

Španje ●
Lužani ○
Kriči ▲

Karta V

Bukumiri ○
Latini ▲

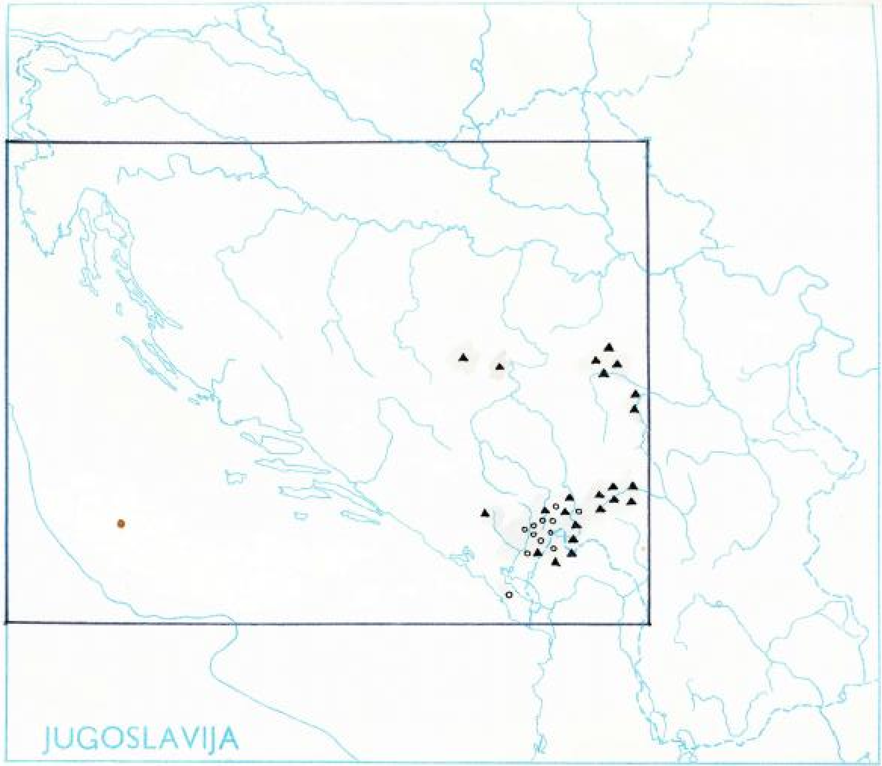

Karta VI

Mataruge ●
Mataguži ○
Macure ▲

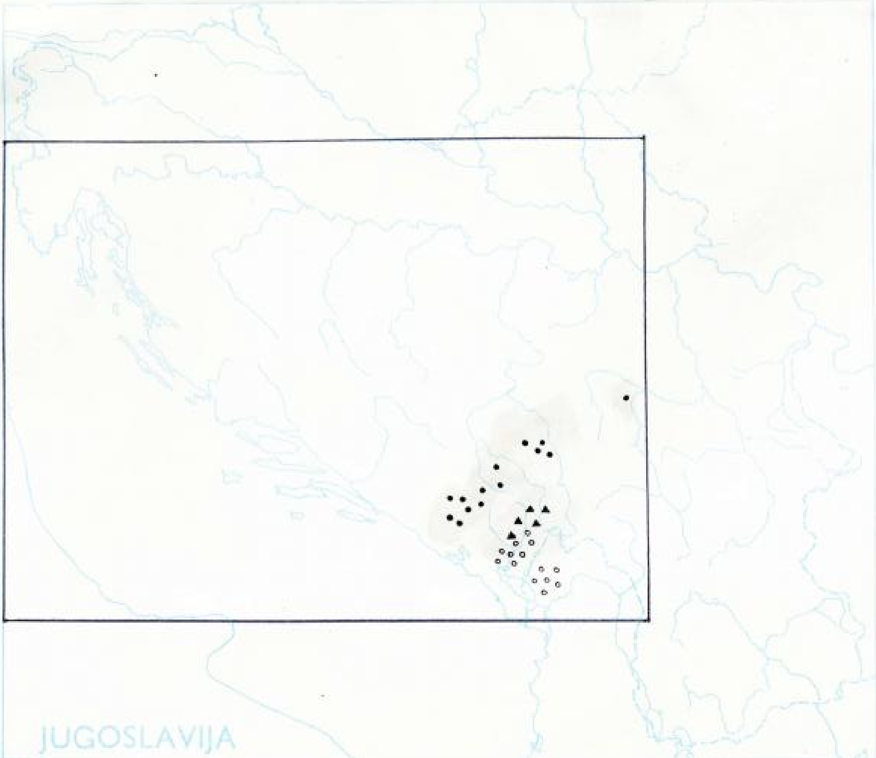

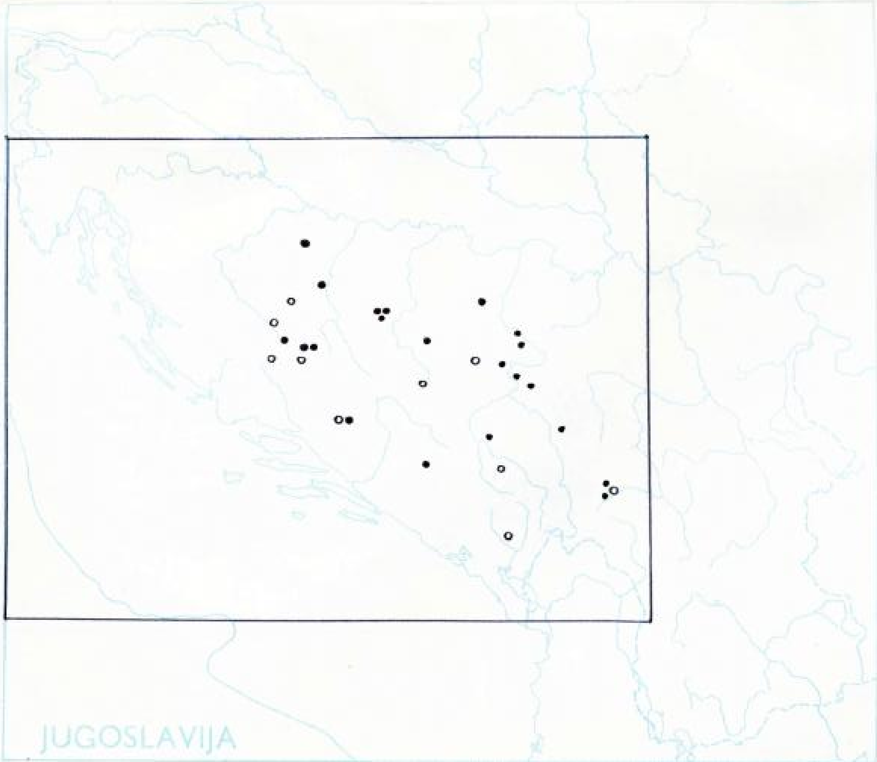

Karta VII

○ Bogatstvo stokom
● Mljekovédi

Karta VIII

Uzroci nestanka –
Klimatski A
Višegodišnja zima,
snijeg ●
Snijeg pao usred
ljeta ○
Mraz, slana etc. ▲

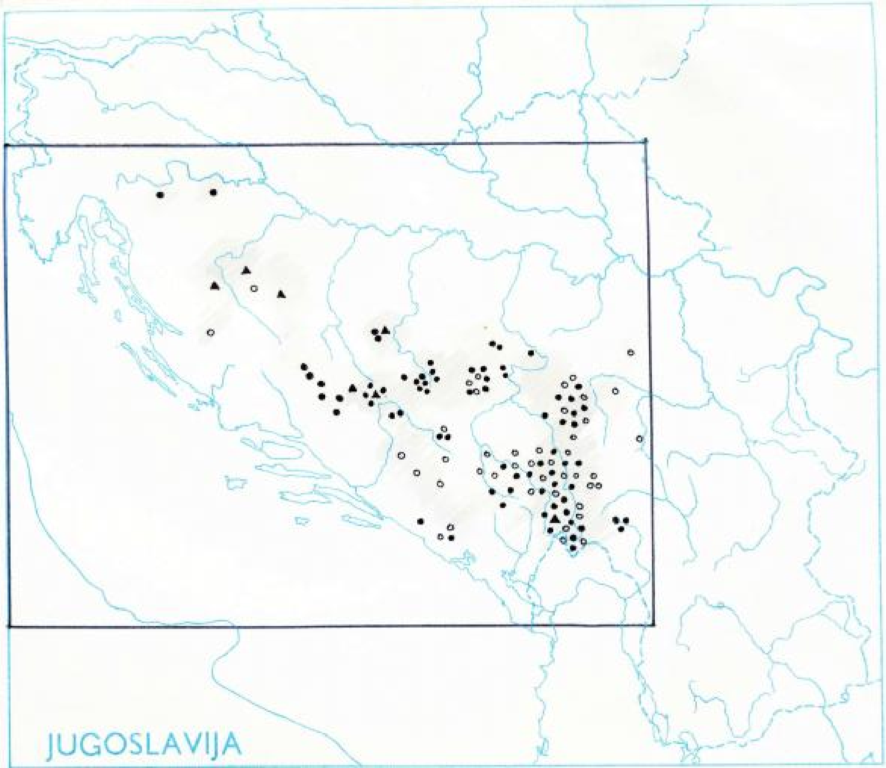

Karta IX

Uzroci nestanka - Klimatski B

Vjetar	○
Sjeverac	●
Suša	▲

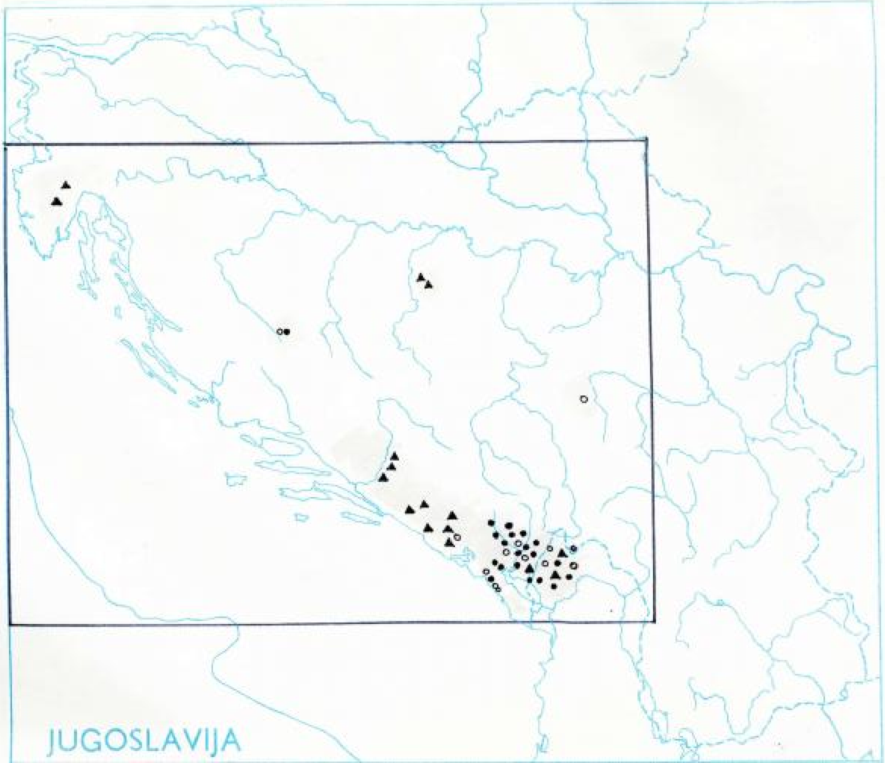

Karta X

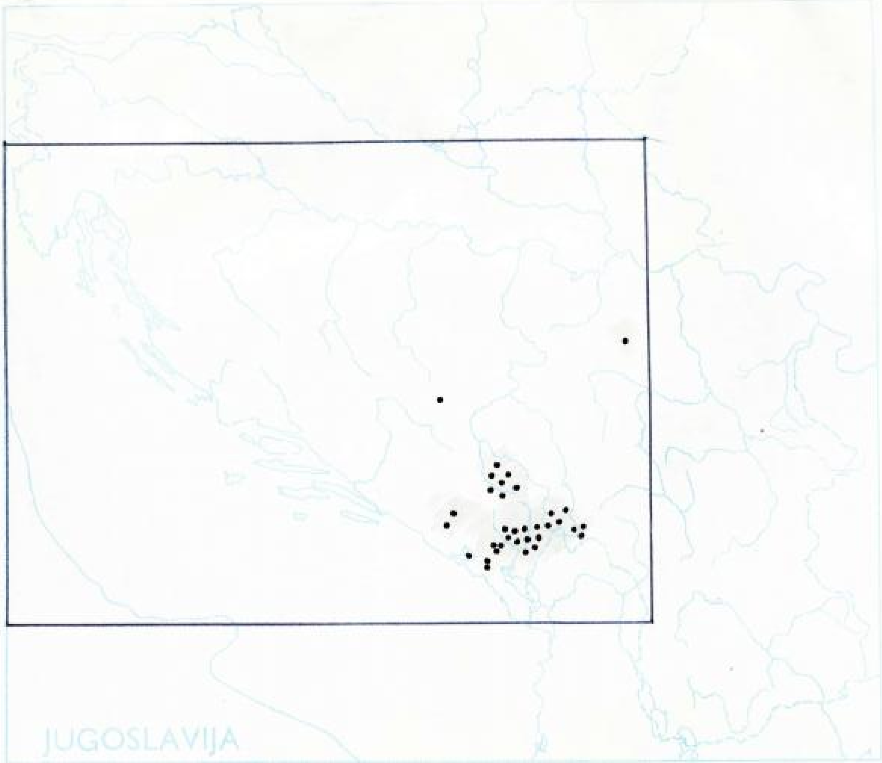

Uzroci nestanka

borbe, istreblje-
nja, pogibije ●

K r a t i c e

Češće upotrebljavanih izvora i literature

AKABiH - Arheološka karta Bosne i Hercegovine, rukopisna kartoteka podataka u Arheološkom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu

Banija III - Maja Bošković-Stulli, Folklorna gradja Banije, III, Institut za narodnu umjetnost u Zagrebu (INU), rukopisna zbirka 221.

Barjaktarević - Dr Mirko Barjaktarević, Vlasenica, Članci i ~~[illegible]~~ gradja za kulturnu istoriju Istočne Bosne, I, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla 1957.

Bešlagić - Šefik Bešlagić, Kupres, Srednjevjekovni nadgrobni spomenici, sv.V, Sarajevo,1954.

Bjelokosić - Iz naroda i o narodu, piše Luka Grdjić-Bjelokosić, I,II i III, Novi Sad,1898.

Bjelovučić,Pelješac - Dr Nikola Zvonimir Bjelovučić, Povijest poluotoka Rata (Pelješca) sa dijelom povijesti Zahumlja (Hercegovine) i Dubrovačke republike, Split,1921.

Blau, Reisen - Dr Otto Blau, Reisen in Bosnien und der Hercegovina, Berlin, 1877.

Bos.Prijatelj - Bosanski prijatelj. Listovi o Bosni, sv.IV, U Sisku 1870.

Bullettino - Bullettino di archeologia e storia dalmata - Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1878...

BV - Bosanska Vila, List za zabavu, pouku i književnost, Sarajevo, 1886-1914.

Ceklin - Jovišević Andrija i Strugar Mihail, Slike iz prošlosti Ceklina (u Crnoj Gori). Od naseljenja današnjijem stanovništvom do ratne 1862 god., Zagreb, 1902.

Ćurčić, Rukopis - Vejsil Ćurčić, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Bosni i Hercegovini, rukopis u Biblioteci Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Dvorský - Dr. Viktor Dvorský, Černohorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře, Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, Třída I, Číslo 39, Praha 1909.

FAZM /broj - Folklorni arhiv Zemaljskog muzeja u Sarajevu, broj zapisa.

Filipović, Lepenica - M.S.Filipović, Lepenica, Sastav i poreklo stanovništva, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja II, Sarajevo 1963.

Filipović, Olovo - M.S.Filipović, Varošica Olovo s okolinom, Beograd, 1934.

Filipović, Has - M.S.Filipović, Has pod Paštrikom, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela knj. XIII, Balkanološki institut knj.2, Sarajevo 1958.

GEM - Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu, Beograd 1926.

GZM - Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1889-1944.

GZM ns - Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija (A - arheologija, B - etnologija), Sarajevo, 1945...

Hahn, Albanesische Studien, I Jena 1854 - Dr Johann Georg von Hahn, Albanesische Studien, Jena 1854.

Hahn, Putovanje - J.G.Hahn, Putovanje kroz porečinu Drina i Vardara, Prevod s njemačkog Mih.N.Ilić, Beograd 1876.

Hoernes - Moritz Hoernes, Dinarische Wanderungen, Wien, 1894.

Istarske narodne priče - Istarske narodne priče, Redakcija, uvod i komentari Maje Bošković-Stulli, Institut za narodnu umjetnost, Zagreb, 1958.

Istočnik - Dabro-bosanski istočnik, List za crkveno-prosvjetne potrebe srpsko-pravoslavnog sveštenstva za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1887-1895.

Lovinac - Maja Bošković-Stulli, Folklorna gradja okoline Lovinca u Lici, INU Zagreb, rukopisna zbirka 180

Luburić, Drobnjak - Andrija Luburić, Drobnjaci, pleme u Hercegovini, Poreklo, prošlost i etnička uloga u našem narodu, Beograd 1930.

Kanaet - Tvrtko Kanaet, Podveležje i Podvelešci, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela IV, Odjeljenje istor.-filol.nauka knj. 5, Sarajevo 1955.

Karadžić - "Karadžić", List za srpski narodni život, običaje i predanje, I-IV, Aleksinac 1899-1903.

Magazin - Srpsko-dalmatinski magazin, Ljubitelj prosvjete i narodnog jezika, Zadar.

Milićević – Milan Dj.Milićević, Kneževina Srbija, Beograd 1786.

Nopcsa – Dr. Franz Nopcsa, Aus Šala und Klimenti, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, Reisen und Beobachtungen, Heft 11, Sarajevo 1910.

NS – Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo,1953.

Popovo – M.S.Filipović – Lj.Mićević, Popovo u Hercegovini, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Djela XV Odjeljenje istor.-filol.nauka knj.II, Sarajevo 1959.

Prilozi – Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, Beograd 1921...

Putovanje po Bosni – Putovanje po Bosni, od Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, u Zagrebu 1858.

Razvitak – Razvitak, Banja Luka, 1910, 1935-1941.

Rovinskij –

Schematismus 1867 – Schematismus topographico-historicus custodiae provincialis et vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali fratrum min: observ.Sancti Francisci pro anno domini 1867, Spalati 1867.

SEZ – Srpski etnografski zbornik, Beograd,1894.

SKG – Srpski književni glasnik, Nova serija, XLV, sv.2, Beograd 1934.

Skok – Petar Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Toponomastička ispitivanja I, Zagreb 1950

Šobajić, Starine – Maksim M.Šobajić, Starine u Zeti, Beograd,1892.

Vego, Bekija – Vego Marko, Bekija kroz vijekove (Područje opštine Grude i Posušje), Sarajevo,1964.

Vego, Broćno – Vego Marko, Historija Broćna od najstarijih vremena do turske okupacije, Sarajevo 1961.

Vešović – Dr. R.J.B.Vešović, Pleme Vasojevići u vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih Brda, Sarajevo 1935.

VP – Vlajko Palavestra, terenski zapis

VP broj/ broj – Vlajko Palavestra, broj terenske sveske/broj strane

VP magn. – Vlajko Palavestra, magnetofonski snimak (u fonoteci Folklornog arhiva Zemaljskog muzeja u Sarajevu).

Vrbovsko - Maja Bošković-Stulli, Narodne pripovijetke i anegdote, običaji i pjesme okolice Vrbovskog, INU Zagreb, rukopisna zbirka 139.

Vuk, Primjeri -Vuk Stef.Karadžić, Primjeri srpsko-slavenskog jezika, Beč 1857.

Vuk, Žo -Život i običaji naroda srpskoga, Opisao ih i za štampu priugotovio Vuk.Stef.Karadžić, U Beču, 1867.

Vukmanović -Dr.Jovan Vukmanović, Paštrovići, Antropogeografsko-etnološka studija, Cetinje 1960.

Zapisi -Zapisi, Časopis za nauku i književnost, Cetinje 1928-1941.

Zbornik K.Jirečeka - Zbornik Konstantina Jirečeka, I, Beograd 1959.

ZNŽO - Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, Na svijet izdaje Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1896.

Zora - Zora, List za zabavu, pouku, književnost, Mostar 1897-1900.

Županić - Dr. Niko Županić, Ime Grk v pomenu "velikana" pri Belokranjcih v Dravski banovini, Etnolog, Glasnik Etnografskega muzeja v Ljubljani, VII, Ljubljana 1934, 166-182.